

**АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА,
ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОЛОГІЇ
ім. М.Т. РИЛЬСЬКОГО**

На правах рукопису

ТИВОДАР МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ

**ТРАДИЦІЙНЕ СКОТАРСТВО УКРАЇНСЬКИХ
КАРПАТ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ
ХХ ст.**

СПЕЦІАЛЬНІСТЬ 07.00.07. – ЕТНОЛОГІЯ /ЕТНОГРАФІЯ/

**АВТОРЕФЕРАТ
ДИСЕРТАЦІЇ НА ЗДОБУТТЯ НАУКОВОГО СТУПЕНЯ
ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК**

Київ – 1994

00756536 (W)

AB 29.53

Робота виконана на кафедрі історії стародавнього світу і середніх віків Ужгородського державного університету.

Офіційні опоненти:

1. ГОШКО Юрій Григорович, доктор історичних наук, професор
2. ДЕМЧЕНКО Микола Андрійович, доктор історичних наук
3. КОЖОЛЯНКО Георгій Костянтинівич, доктор історичних наук, професор.

Провідна організація - Львівський державний університет ім.І.Франка.

Захист відбудеться "22" квітня 1994 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради д.016.36.01 Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Т.Рильського АН України, м.Київ, вул. М.Грушевського, 4

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Т.Рильського АН України, м.Київ, вул. М.Грушевського, 4.

Автореферат розісланий "21" березня 1994 р.

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

ВЧЕНИЙ СЕКРЕТАР СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ ВЧЕНОЇ РАДИ

МИКИТЕНКО О.О.

Карпати – своєрідна господарсько-культурна та історико-етнографічна територія, зона активного взаємопроникнення господарсько-культурних традицій, простір етнічного і політичного прикордоння, що заселений переважно українцями, поляками, словаками, чехами, румунами, в меншій кількості угорцями, вкрапленнями німців та інших європейських етносів. Неймовірно складна картина суміжності та взаємопроникнення ареалів різноетнічних компонентів культури, їх своєрідні внутрішні взаємозв'язки, наявність значної кількості локальних варіантів традиційної культури з різними структуроутворюючими елементами, спонукали дослідників до визначення головної проблеми етнологічного вивчення Карпат – проблеми господарської культури, її впливу на весь комплекс культурно-побутового життя місцевого населення.

Актуальність теми. Коріння господарської культури населення Карпат сягає в глибоку давнину. Різноманітність господарських форм і місцеві культурно-історичні традиції визначались кліматично-екологічними умовами та етнокультурними, етнодемографічними та етнополітичними процесами. Фактори генези карпатського скотарства зумовлені ще й складними процесами інтеграції культур місцевого населення в певні етнокультурні спільності. Все це свідчить, що вивчення особливостей скотарства ставить ряд важливих проблем теоретичного і практичного характеру, зокрема, піднімає питання походження карпатського скотарства, складання його форм і типів, висвітлює шляхи domestикації та поширення порід худоби і т.д. Актуальність теми тісно пов'язана і з особливостями традиційної культури населення Карпат, яка з одного боку виявляє виняткову цілісність, а з другого – особливу різноманітність її локально-регіональних форм і типів. Походження багатьох особливостей скотарства, зокрема вівчарства, слід шукати у середньовічних культурах скотарсько-пастівницького населення Балканського півострову. У зв'язку з цим виникає питання про етнічні спільності часів формування карпатського скотарства, про участь в ньому слов'янських і неслов'янських етнічних елементів, про часи становлення загальнокарпатських і виділення українських, відносно самостійних, елементів скотарської культури тощо. Загальнокарпатські риси скотарської культури проявляються в усіх сферах господарського життя. Але при цьому залишаються відкритими питання ролі скотарського населення у

заселенні і освоєнні високогір'я Українських Карпат, з'ясування специфіки скотарської культури сучасних етносів досліджуваної території.

Вивчення скотарства зв'язано з питаннями колонізації середньогір'я і високогір'я Карпат, що активізувалась з XIV ст. і органічно поєднувалась з поширенням волоського колонізаційного права, тобто з господарською пастівницько-скотарською колонізацією. При цьому залишалось невирішеним питання про роль Закарпаття, зокрема тих територій колишнього Марамороського комітату, які займали межиріччя Шоцурки, Тересви, Терєблі і Ріки, у розвитку скотарсько-пастівницьких традицій XIV-XV ст.; не було розмежовано проблему етнічного складу груп рухливих пастухів-волохів від проблеми походження карпатського відгінного вівчарства, не уточнено ролі слов'янських, зокрема, українських, традицій у складанні карпатського скотарства.

Опис, узагальнення і дослідження проблем карпатського скотарства в його господарській, етнічній і культурній динаміці відкривають шлях до вирішення складних наукових проблем і дають можливість: з'ясувати причини збереження культурних явищ різного походження і часу; вивчити історичні шляхи розвитку господарських скотарських традицій; визначити роль соціально-економічних, культурно-побутових, політичних і екологічних факторів його розвитку; уточнити роль слов'янського, особливо українського, землеробсько-скотарського і скотарсько-землеробського населення в освоєнні гірських районів Карпат; прослідкувати деякі шляхи і процеси між-етнічної інтеграції пастівницьких традицій в зонах етнічних контактів; вияснити, які елементи пастівницької культури мають місце походження, а які з'явилися в результаті міжетнічних контактів; зрозуміти роль традиційного скотарства, особливо його відгінно-полонинського типу, у формуванні етнографічної специфіки культури українців Карпат і т.д.

Науковий інтерес до пастівницького скотарства зв'язаний з розробкою важливих культурно-історичних проблем, пов'язаних з походженням карпатського скотарства, складанням його основних форм і типів, функціонуванням господарсько-культурних традицій в поліетнічному і моноетнічному середовищах, з виявленням і порівняльно-історичним вивченням складних, ще не вирішених питань загальної етнографії, етнічної історії та історії культури Українських Карпат. Вивчення цих питань виявляє шляхи генези скотарства, уточнює

Його залежність від конкретних господарсько-культурних, соціально-економічних і політичних процесів, що проходили в Карпатах і на Балканах у середньовіччя та в добу нового і новітнього часу. Історична ретроспектива розвитку скотарства створює передумови для відтворення шляхів формування карпатської історико-етнографічної області. Це стало можливим, бо в центр дослідження нами покладено відгінне полонинське вівчарство, в якому достатньо повно збереглися давні елементи матеріальної культури, громадського і сімейного життя, обрядів і вірувань, фольклору та навіть мовних діалектів місцевого населення.

Хронологічні рамки. Дослідження охоплює період другої половини XIX - першої половини XX ст., час проникнення і розвитку товарно-грошових відносин в карпатському селі. Революція 1848 р. в Австрії і Угорщині прискорила процес господарсько-культурного прогресу всієї території Українських Карпат, а водночас спричинилась до ломки всієї системи традиційного і побутового укладу життя місцевого населення. На більшості територій карпатського середньогір'я і високогір'я до кінця першої світової війни традиційний господарсько-побутовий уклад вистояв перед натиском товарно-грошових відносин, у багатьох гірських районах традиційне відгінне скотарство зберігалось не як релікт, а функціонувало як господарська система. Після першої світової війни товарно-грошові відносини проникли практично в усі села високогір'я, вони зламали традиційний господарсько-побутовий уклад села, посилили його економічні зв'язки з містом, відкрило шлях до проникнення міської культури в селянське середовище.

Окреслені хронологічні рамки визначались ще й тим, що впродовж вказаного часу етнографи вели значну роботу по збору і публікації етнографічних матеріалів, з'явилися перші серйозні наукові розробки з проблематики карпатського скотарства. Серединою XX ст. ми обмежилися тому, що саме до цього часу традиційне відгінне скотарство на території Українських Карпат функціонувало в умовах нормального господарського механізму. Повна насильна колективізація завершилась в 1949-1950 рр. і лише тоді карпатське традиційне скотарство зазнало величезних деформацій. Водночас автор виходив ще й з того, що практично впродовж 50-80-х років XX ст. ще функціонували окремі уламки традиційної господарсько-побутової культури у вигляді пережитків, можна було зустріти ще живих носіїв традиційної культури. Все це дало можливість зібрати значний польовий

матеріал, що був необхідний для реконструкції системи традиційного карпатського скотарства.

Типологічний підхід до скотарства, що функціонувало в рамках комплексного землеробсько-скотарського чи скотарсько-землеробського господарства, вимагав вийти за означені хронологічні рамки. Прагнучи окреслити шляхи формування і розвитку названого господарсько-культурного типу (ІКТ), автор використав археологічний матеріал доби неоліту, бронзи, раннього заліза і першого тисячоліття нашої ери, історичні дані часів раннього і пізнього середньовіччя. В реконструктивній частині роботи, в окремих нарисах та екскурсах дисертант вийшов далеко за межі другої половини ХІХ - першої половини ХХ ст.

Мета і завдання дослідження. З ієрархії завдань виділяємо питання повного етнографічного опису і визначення специфічних рис і ознак традиційного скотарства другої половини ХІХ - першої половини ХХ ст. При цьому враховуємо, що тодішній образ карпатського скотарства був результатом століттями нагромаджуваних і нашаровуваних одних на одні господарсько-культурних знань, традицій, обрядів та вірувань. Дуже важливим було виявити і описати локальні особливості карпатського скотарства, а потім на цій основі дати типологічну класифікацію історично усталених форм і типів скотарства, визначити ареали їх поширення, уточнити вплив господарсько-географічного, природньо-економічного, історико-культурного та етносоціального середовища на формування його локальних особливостей.

Вивчення господарсько-культурних аспектів карпатського скотарства надало важливого значення питанням виявлення і уточнення шляхів його територіального поширення в межах природно-господарських зон. Особливої уваги заслуговує уточнення територіального поширення відгінного і вигінного скотарства, вивчення впливу природно-географічних ресурсів на співвідношення скотарства із землеробством. При цьому була мета виявити, описати і територіально локалізувати основні і сезонні господарські бази, уточнити характер і особливості господарсько-побутових зв'язків між ними.

Дослідження соціально-економічних аспектів скотарства вимагало виявлення господарсько-організаційних та економічних сторін його функціонування. А це потребувало встановити основні характерні особливості колективних та індивідуальних форм організації праці, уточнити роль організаційно-економічних структур традиційних товариств, об'єднань і спілок, що склалися на основі принципів рівноправності і найманої праці.

Вивчення скотарства Українських Карпат ставить ряд теоретичних проблем етноісторичного і етнокультурного характеру. Тому вважаємо за необхідне виявлені загальні карпато-балканські риси скотарства вивчати в контексті загальнослов'янських, слов'яно-романських, слов'яно-угорських, слов'яно-германських та інших етнокультурних зв'язків. Це вимагало ретроспективного підходу до вивчення господарсько-культурних традицій. Такий підхід ставить завдання виявити коріння скотарських традицій українців Карпат, уточнити процеси становлення і розвитку різноманітних форм скотарства по господарсько-географічних зонах, встановити як політичні фактори впливали на становлення форм і типів місцевого скотарства.

Наукова новизна. У дисертації "Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX - першої половини XX ст." вперше в українській етнографії проведено узагальнююче вивчення традиційного скотарства на основі науково обґрунтованих критеріїв, визначено його види, форми і типи, окреслено шляхи та етапи їх складання. Основні особливості і тенденції розвитку етнічних і культурно-історичних процесів та поставлені мета і завдання, визначили необхідність нових підходів при вирішенні невивчених чи недостатньо вивчених проблем традиційного скотарства досліджуваної території. Саме цим була продиктована необхідність:

- виявити тенденції розвитку і функціонування відгінного і вигінного скотарства, становлення видів, форм і типів місцевого скотарства та їх локально-регіональне розміщення;
- уточнити особливості інтеграції скотарських традицій різних часів і етносів у особливий господарсько-культурний тип відгінного пастівницького скотарства;
- узагальнити і описати основні особливості соціальної організації, ознаки і риси карпатського скотарства, встановити його господарську і культурно-побутову залежність від розвитку етно-історичних, соціально-економічних і державно-політичних процесів;
- з'ясувати роль зайнятих у скотарсько-землеробському господарстві груп українсько-руського населення в освоєнні та економічному розвитку середньогір'я та високогір'я;
- провести порівняльне вивчення найдавніших традицій скотарства Українських Карпат із загальнокарпатськими і загальнобалканськими традиціями скотарства, виявити в скотарській матеріальній і духов-

ній культурі місцевого населення українсько-словацькі, українсько-польські, українсько-чеські, українсько-південнослов'янські, українсько-східнороманські, українсько-угорські паралелі.

В українській і загалом європейській етнології достатньо повного опису і характеристики традиційного скотарства Українських Карпат ще не було, навіть не робилось спроби вивчення його генези на місцевій слов'яно-руській та русько-українській основі, а тим більше не велось ретроспективної історичної та етнокультурної реконструкції шляхів його складання. Наше дослідження - це перша спроба розглянути традиційне скотарство в межах території Українських Карпат, в статичній другій половині XIX - першій половині XX ст. і в динаміці етнокультурних, етносоціальних, етнополітичних процесів I тис. до н.е. - II тис. н.е.

Методи дослідження. Дослідження різних аспектів традиційної культури населення Карпат не лише нагромадило матеріал, а й дало можливість прийти до цілого ряду таких висновків, які стали загальноприйнятими при вивченні карпатського скотарства. Воно засвідчило складну картину суміжності і взаємопроникнення різних компонентів культури, вичленувало з них такі риси культури, які стали спільними для населення всіх Карпат. Очевидно, окремі елементи такої загальнокарпатської культури склались дуже давно. Багаточисельні дослідження останніх десятиріч підтвердили існування з найдавніших часів між Карпатами і Дунаєм певних етнокультурних і мовних спільностей, що залишили сліди в найдавніших елементах традиційної культури місцевих етносів. Такими спільностями були північнофракійська (XI ст. до н.е. - II ст. н.е.), слов'яно-фракійська (III-IV ст. н.е.), паннонська історико-культурна спільність (I тис. н.е.) та русько-українські етно-політичні спільності (X-XIV ст.).

Для систематизації, аналізу і узагальнення, для вивчення загального і специфічного в традиційному скотарстві Українських Карпат ми користувались прийнятою в етнології типологізацією культурних спільностей: господарсько-культурними типами (ІКТ) та історико-етнографічними областями. Ми виходили з того, що господарсько-культурні спільності - найбільш ранні види спільностей, які майже завжди охоплюють кілька етнічних одиниць. Розмежовуються вони переважно за типами господарства, образом життя (осілого, напівосілого чи кочового) та особливостями матеріальної і духовної культури. Такою спільністю є ІКТ пастівницького скотарства, що нерозривно зв'язане з цілорічним випасом і перегонами худоби з літніх па-

совищ на зимові, а з них - знову на літні. Таке скотарство почало проникати в Карпати в часи, що передували колонізації на волоському праві і поступово трансформувалось у відгінно-пастівницьке скотарство. Останнє в Українських Карпатах функціонувало лише в межах землеробсько-скотарського чи скотарсько-землеробського господарства.

Етнологами встановлено, що карпатська поліетнічна історико-етнографічна спільність оформувалась у результаті тривалого співжиття різних етносів на суміжних територіях, генетичної спорідненості окремих з них, спільності історичної долі в межах певних державних утворень та постійних культурно-побутових взаємовпливів. Особливо важливу роль у формуванні карпатської історико-етнографічної спільності зіграло відгінне пастівницьке скотарство, яке і визначало специфічні риси народної культури місцевого населення.

Вивчення регіональних господарсько-культурних типів (саме таким вважається традиційне скотарство Українських Карпат) в етнографії займає особливе місце. Таке вивчення вимагало виявлення історично сформованих господарських і культурних комплексів етносу, його субетносів та локальних етнографічних груп, давало можливість прослідкувати окремі закономірності і локальні особливості формування певних історико-етнографічних областей. Саме тому однією з найважливіших проблем етнографії Карпат є проблема скотарських господарсько-культурних традицій, формування яких йшло в межах кількох етнічних спільностей, в тому числі і в середовищі українців. Таке скотарство у час свого розквіту мало визначальний культурно-економічний вплив, формувало культурну спільність населення досліджуваної території.

Тема нашого дослідження потребувала чіткого розграничення основних його понять на теоретичному рівні. Етнографи звично пишуть про карпатське відгінне пастівницьке (пасовищне) скотарство. Але це не зовсім точно. Поняття "тваринництво" охоплює всі форми розведення худоби і є основою для різних ГКТ. Поняття "скотарство" пов'язане з екстенсивним використанням природних ресурсів, а поняття "пастівницьке скотарство" передбачає круглорічне утримання худоби на випасах. В умовах відсутності круглорічного утримання худоби на випасах, очевидно, слід говорити не про "пастівницьке скотарство", а про карпатське скотарство з пасовищною і стійловою системами кормозабезпечення. Поняття "скотарство" передбачає втручання людини в систему кормозабезпечення не лише організацією випасу, але і заготівлею кормів на зиму. Воно охоплює весь річний цикл догляду худоби, тобто - весняно-літньо-осінній випас та зимову

стійлову годівлю.

Різноманітність завдань і наукова складність проблемат. традиційного скотарства Українських Карпат вимагало використання різноманітних методів дослідження, як:

- метод пережитків, що дав змогу провести реконструкцію окремих особливостей карпатського скотарства часів середньовіччя;
- метод типологічного дослідження, що прислужився при ретроспективній реконструкції та систематизації і дав можливість провести ієрархічну типологізацію карпатського скотарства;
- метод компонентного аналізу, що дав можливість виявити найбільш суттєві внутрішні і зовнішні соціально-економічні, етнокультурні, історико-демографічні, державно-політичні аспекти функціонування карпатського скотарства;
- метод порівняльно-історичного дослідження, що охопив всі основні компоненти скотарської культури карпато-балканського простору, дав змогу виявити в них типологічно близькі форми господарства і культури, окреслити ареали поширення окремих господарсько-культурних типів, їх еволюцію з часів виникнення до етнографічної сучасності;
- метод статистичної обробки етнографічних матеріалів зробив можливим уточнити ареали поширення того чи іншого явища карпатського скотарства, з'ясувати - відносяться ті чи інші традиції карпатського скотарства до культури кількох етносів, одного етносу чи субетносу, або ж - невеликих етнографічних груп;
- метод трасилогічних досліджень у поєднанні з ретроспективною реконструкцією дав змогу провести поетапну реконструкцію зниклих господарсько-культурних традицій.

Названі методи дослідження дали можливість описати карпатське скотарство, проаналізувати його з урахуванням всекарпатських та етнічно українських особливостей матеріальної і духовної культури, розкрити його господарсько-культурні і соціальні функції, виявити і встановити загальні і часткові тенденції розвитку, виділити ті специфічні риси, які склались на основі локальних, внутрішньокарпатських чи загальнокарпатських традицій.

Джерела і стан наукового вивчення проблеми. Традиційне карпатське скотарство, матеріальна і духовна культура скотарського населення, його роль в освоєнні і заселенні карпатського високотір'я і

середньогір'я привертало увагу дослідників з перших десятиріч XIX ст. Найбільш ранні дослідження – це переважно фрагментарні описи і характеристики тих чи інших явищ складного комплексу пастівницької культури Карпат у різноманітних публікаціях етнографічного та історико-краєзнавчого характеру. З кінця XIX ст. починають з'являтися поодинокі публікації, в яких окремі питання традиційного карпатського скотарства стали предметом спеціального дослідження. Першими з дослідників, які висвітлювали окремі з питань карпатського скотарства були польські вчені І.Любич-Червінський та В.Поль, австрійські історики Т.Бідерман і Р.Кайндль, українські народознавці І.Вагилевич, Я.Головацький, А.Дешко, С.Витвицький, В.Охримович, В.Шухевич, М.Зубрицький.

У міжвоєнне двадцятиріччя (1919–1939 рр.) на сторінках чисельних наукових, науково-популярних часописів і календарів та сторінках газет зросла кількість публікацій з питань українського народознавства. Етнографічні статті і нариси цих видань – це переважно описи народних звичаїв, обрядів і вірувань з різних місцевостей, короткі нариси з історії і етнографії окремих сіл, невеликі інформації про певні особливості господарства. Серед них є чимало публікацій, які висвітлювали окремі з питань скотарства. У ці роки з'явилося ряд праць професійних етнографів та істориків, в яких піднімалися як загальні так і часткові питання етнографії, в тому числі і карпатського скотарства. Серед них заслуговують на увагу публікації І.Фальковського, А.Кожминої, О.Мищак, П.Г.Богатирьова, І.Кондратовича і т.д. При цьому нашу увагу привернули праці Б.Кубійовича і І.Крала та їх послідовників П.Біланюка, Я.Білинського, М.Кулицького, які карпатське скотарство вивчали з позицій антропогеографії. Тоді ж Р.Гарасимчук і В.Табора дали доволі повний опис полонинського скотарства гуцулів верхів'я Білого і Чорного Черемоша. Після 1959 р. з'явилося ряд публікацій І.Симоненка, Я.Подолака, М.Мандибури, І.Могитича, в яких окремі питання скотарства Українських Карпат висвітлювались на достатньо високому науковому рівні.

Всі ці публікації емпіричного, систематизаційного та узагальнюючого характеру описували і характеризували лише окремі з питань господарсько-культурних і побутових традицій карпатського скотарства. Вони не давали можливості відтворити шляхів складання скотарства як ІКТ, локалізувати його форми і типи, визначити роль слов'янських, зокрема українських, етнічних елементів у формуванні і поширенні традицій відгінного скотарства в Карпатах. А тому го-

ловним джерелом для всебічного вивчення традиційного карпатського скотарства були польові матеріали, зібрані шляхом етнографічних експедицій та наукових відряджень 1967-1991 років. Специфічні соціально-економічні, політичні та етнокультурні умови Українських Карпат сприяли збереженню ряду архаїчних явищ скотарської традиційної культури (релікти і пережитки) різного походження і часу. Окремі матеріали соціально-економічного та історичного характеру нами почерпнуто в архівах. На їх основі вдалося відтворити окремі з сторінок заселення високогір'я, встановити характер співвідношення між землеробством і скотарством по окремих річкових долинах та групах сіл. Зрідка серед них траплялись матеріали про оренду полонин, найм і оплату праці пастухів, сплату податків натурою, форми випасу худоби та торгівлю нею і т.д.

Згадані та цілий ряд інших праць, польові і архівні матеріали стали основою для реконструкції етапів розвитку скотарства історико-етнографічної області Карпат, зокрема їх української частини. На їх основі висвітлено питання історичних шляхів його формування, особливостей форм і типів, підійти до вирішення історико-теоретичних проблем карпатського скотарства.

Практичне значення роботи полягає в тому, що зроблені наукові узагальнення дають широку основу для вирішення питань етнічної історії, динаміки етнокультурних і етнодемографічних процесів, розкривають роль слов'янських, зокрема українських, старожитностей у формуванні карпатської історико-етнографічної області. Водночас результати дослідження можуть бути широко використані при підготовці спеціалістів-гуманітаріїв з вищою освітою, в роботі етнографічних і краєзнавчих музеїв.

Цьому цінність дослідження складає ще й тому, що окремі його результати можуть бути використані в сучасному сільському господарстві. З цього погляду важливими є такі елементи традиційної скотарсько-пастівницької культури як: полонинські господарські споруди; знаряддя і предмети праці та способи користування ними; способи приготування традиційних молочних продуктів та їх використання в харчуванні; організаційні форми колективного та індивідуального випасу худоби і т.д. Без етнографічних знань не можна виробити раціонального ставлення до господарсько-культурних досягнень, традиційних навиків і стереотипів трудової поведінки попередніх поколінь. Традиція завжди зв'язувала сільське господарство з характером природного середовища, з можливістю врахувати емпіричний господарський досвід окремих індивідумів, родин, родинних груп, сільських

громад, груп сіл і т.д.

Апробація роботи проводилась на засіданнях кафедри історії стародавнього світу і середніх віків та інституту карпатознавства Ужгородського державного університету, на регіональних, всукраїнських та міжнародних конференціях. Результати дослідження викладені в 34 публікаціях, видрукованих українською, російською і угорською мовами.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дисертація складається із вступу, восьми розділів, висновків, списку літератури, рисунків і карт.

Розділ I. Природно-географічні умови функціонування охотарства в Українських Карпатах. В розділі дається загальна характеристика території Українських Карпат, простежуються особливості структури земельних угідь високогір'я, середньогір'я, рівнини і передгір'я, описуються гірські полонинські, лісові, рівнинні і сільські випаси.

Українські Карпати з прилеглими до них територіями передгір'я і рівнини займають 37 тис. км кв. За сучасним адміністративно-територіальним поділом до них належать повністю Закарпатська, частково Львівська, частково Івано-Франківська та частково Чернівецька області. У 20-30-ті роки ХХ ст. на цій території проживало близько 2 млн. чоловік, тобто по 54 людини на одному квадратному кілометрі. Але густота населення різко коливалась по окремих господарсько-географічних поясах і річкових долинах від 7 чоловік в долині р. Білої Тиси до 280 чоловік в пониззі р. Латориці.

Велика висотна і експозиційна різноманітність клімату і рослинного покриву поясів високогір'я, середньогір'я та рівнини з передгір'ям позначились на їх господарському розвитку. На північ від вододільного хребта гірські масиви разом з передгір'ями і підвищеннями утворили Передкарпаття, а на південь від вододільного хребта - Закарпаття. В межах обох названих територій чітко виділялись своєрідні екологічні ніші і пояси, що відрізнялись між собою перепадами висот і температур, особливостями співвідношення лісів, луків і випасів з ораницями.

У Передкарпатті виділялись: передкарпатське передгір'я (42-70% його території займали ораниці, а близько 20% - луки і випаси); Покутсько-Буковинські Карпати з Гринявськими і Чичванськими горами (2-5% площі займали ораниці, 20-45,5% - випаси і луки); північні Горгани (76% - території займали ліси; 19% - полонини і сінокоси);

Горганське нагір'я (47,5% площі займали випаси і луки, 17,5% - ораниці); Сколівські Бескиди (37,5% території займали луки і випаси, 35,5% - ліси, 23,5% - ораниці); Сансько-Стрийська верхovina (47,5% загальної площі займали ораниці, 16,5% - випаси і луки, 33% - ліси).

Закарпаття - це переважно гори і передгір'я, що тягнуться вдовж гірських хребтів. Це створило виразну зональність природно-географічних умов, а тому тут чітко виділяються три господарсько-географічні пояси: високогірний, середньогірний та рівнинно-передгірський. У закарпатському високогір'ї близько 25% території займали луки і випаси і лише 0,09% - приходилось на ораниці. У закарпатському середньогір'ї луки займали 29,5%, ліси - 42,5%, ораниці - 12-14,5% всіх площ. Рівнинно-передгірський пояс Закарпаття характеризувався такою структурою земельних угідь: ораниці займали 44%, ліси - 23%, випаси і луки - 31% всіх площ.

Загалом територія Українських Карпат своїми природно-географічними умовами, наявністю понад 100 тис. га полонин, 210 тис. га рівнинних пасовищ, великі площі лісів (у високогір'ї вони займали 70-75%, у середньогір'ї - 42-50%, на рівнині і в передгір'ї - 24-40% всіх площ) та значні простори тимчасових випасів (луки і полів, що з весни до св.Юрія і восени після завершення сінокосів і збору врожаю) створювали добрі передумови для збереження і функціонування традиційних форм карпатського відгінного і вигінного скотарства в межах комплексного скотарсько-землеробського чи землеробсько-скотарського господарства.

Розділ II. Стан і місце скотарства в системі сільського господарства. В розділі розкривається співвідношення між землеробством і скотарством по господарсько-географічних зонах, подається загальні відомості про розведення худоби та характеризуються її основні породи. Уточнення співвідношення між землеробством і скотарством дає можливість уточнити функціонування сільських господарських колективів у конкретному соціально-економічному і природному середовищах, розкрити характер взаємовідносин між землеробсько-скотарським поясом рівнини, передгір'я і середньогір'я з одного боку, і скотарсько-землеробським поясом високогір'я - з другого, виявити зародження новацій і проникнення інновацій в сільське господарство.

Територія Українських Карпат своїми природно-географічними умовами сприяла господарській спеціалізації по поясах та господарських зонах. Історично така спеціалізація зв'язана з співвідношен-

ням між землеробством і скотарством в часи їх виникнення і формування, з рівнем соціально-економічного розвитку місцевого населення і стабільністю господарства кожного конкретного історичного періоду, з характером і особливостями середовища проживання, з стійкістю господарських і культурно-побутових традицій тощо. Уточнення співвідношення між землеробством і скотарством - це уточнення господарських взаємовідносин поясів високогір'я, середньогір'я, передгір'я і рівнини між собою.

Чисельні факти свідчать, що у другій половині XIX ст. високогір'я було багате на луки, випаси і продукти скотарства, але було бідним на оранці і продукти землеробства. Це відбивало характер конкретного природно-географічного середовища, конкретну структуру земельних угідь, а водночас було результатом прямого продовження явищ середньовічного соціально-економічного середовища, яке значною мірою впливало на збереження господарсько-побутових традицій в матеріальній культурі, в громадському і сімейному житті. Проникнення товарно-грошових відносин у сільське господарство і втягнення його у сферу товарного виробництва змінило характер співвідношення між землеробством і скотарством як в окремих селах, так і в господарсько-географічних поясах. В умовах високогір'я, де ліси займали від 70 до 76% всіх площ, переважало пастівницько-стійлове скотарство.

Зміна рівнів соціально-економічного розвитку в Українських Карпатах відбувалась дуже повільно, а тому майже все матеріальне життя і господарські традиції населення другої половини XIX - перших десятиліть XX ст. були ніби прямим продовженням XVII ст. і більш ранніх часів. Хоча в цей час у всій повноті етнографічної специфіки проявились субетнічні групи українців (гуцулів, бойків, лемків, долинян-українців), але вони не визначали господарської діяльності названих груп населення, а тому важко говорити про гуцульське, бойківське, лемківське, закарпато-долинянське, угорське чи румунське землеробство і скотарство. Вже у XVII ст. майже повсюдно в Українських Карпатах землеробство визначало характер господарської діяльності населення, але конкретне природне і соціально-економічне середовище впливали на реальне співвідношення між землеробством і скотарством в кожному з господарсько-географічних поясів. Відповісти на питання, землеробство чи скотарство було провідним у господарстві кожної окремої групи сіл, дуже складно, майже неможливо. Тому в Карпатах ми завжди говоримо про комплексне землеробсько-скотарське чи скотарсько-землеробське господарство.

Українські Карпати другої половини XIX - першої половини XX ст. дали дуже складну картину співвідношення між землеробством і скотарством. Гуцульщина характеризувалась переважанням скотарсько-землеробського господарства і розвинутими формами пастівницького полонинського скотарства. Особливості соціально-економічного і природно-географічного середовища Бойківщини і Лемківщини позначились на співвідношенні землеробства зі скотарством. Тут повсюдно, навіть високо в горах, екстенсивне землеробство переважало над скотарством, останнє навіть розвивалось в інтересах землеробства.

Деяко складнішим було співвідношення між землеробством і скотарством на більшості території Закарпаття, де чітко виділявся пояс високогір'я, середньогір'я і рівнини з передгір'ям. Уже в першій половині XIX ст. землеробство тут було провідною галуззю сільського господарства поясу рівнини і середньогір'я. Землеробство розвивалось і в гірських районах, де постійно зростали площі ораниць. Поясовидність природно-географічних умов і господарська зональність разом з іншими факторами обумовили різне співвідношення між землеробством і скотарством не лише у господарсько-природних поясах, але і в окремих групах сіл. Рівнинно-передгірський пояс складав основну землеробську зону Закарпаття. Своєрідним було співвідношення між землеробством і скотарством в поясі закарпатського середньогір'я. Тут господарство місцевого українського населення мало виражені землеробсько-скотарський характер. Структура земельних угідь середньогір'я створювала майже рівні умови для розвитку землеробства і скотарства, але практично всюди основним заняттям місцевого населення було екстенсивне землеробство навіть тоді, коли ораниць було мало. Пояс закарпатської частини високогір'я характеризувався різними співвідношеннями між землеробством і скотарством. У межах Рахівського високогір'я були сприятливі умови для функціонування комплексного скотарсько-землеробського господарства, в Міжгірському, Воливецькому і Великоберезнянському високогір'ї - для функціонування комплексного скотарсько-землеробського чи землеробсько-скотарського господарства з приблизно рівним значенням скотарства і землеробства.

Співвідношення між землеробством і скотарством залежало не лише від особливостей соціально-економічного і природно-географічного середовища, від коливань температур і режиму опадів, але й від особливостей історичного розвитку та культурно-побутових традицій населення кожного з господарсько-географічних поясів. В Українських Карпатах доволі чітко виділялись окремі зони сільського господар-

ства: а) зона землеробсько-скотарського господарства рівнинно-передгірського поясу, територій широких річкових долин середньогір'я, окремих річкових долин високогір'я, в яких плужне землеробство переважало пастівницьке скотарство; б) зона землеробсько-скотарського господарства поясу середньогір'я і значних територій бойківсько-лемківського високогір'я, в яких склалось приблизно рівне співвідношення між землеробством і відгінним скотарством; в) зона скотарсько-землеробського поясу гуцульського високогір'я та високогір'я витоків річок Тересви і Терєблі, в яких пастівницькі форми відгінного скотарства переважали над гірським землеробством.

Реалії природно-географічних умов, загальний характер структури земельних угідь, розміри постійних і тимчасових випасів, конкретні співвідношення між землеробством і скотарством в кожному з господарсько-географічних поясів, створювали сприятливі умови для функціонування комплексного землеробсько-скотарського чи скотарсько-землеробського господарства. Населення, взаємодіючи з кожним конкретним ландшафтом, створювало таке соціально-економічне середовище, в якому знайшли відбиток рівень соціально-економічного розвитку, стабільність господарської системи і міцність збереження господарсько-побутових традицій.

Впродовж другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. пастівницьке скотарство залишалось важливою галуззю сільського господарства. Важливу роль воно грало там, де для цього існували сприятливі природно-географічні, господарські та історичні передумови. Розвитку відгінного скотарства сприяла наявність різноманітних випасів, зокрема полонин, що слов'янами експлуатувались вже в ІV–VІ ст. З ХІІІ ст. полонини широко експлуатувались місцевими русько-українськими пастухами. Скотарське населення зіграло винятково важливу роль в освоєнні і господарській розбудові середньогір'я і високогір'я Українських Карпат. Чисельні матеріали засвідчують безперервний процес скорочення кількості худоби, структурну зміну поголів'я, наростання значення землеробства. Основними причинами цього процесу було постійне зменшення площ випасів і сінокосів, зростаюча конкуренція з боку стійлового тваринництва, політика державних установ.

Традиційне скотарство другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. орієнтувалось на задоволення власних потреб селян у молочних продуктах, вовні, м'ясі, шкірах, тягловій силі та гної. У 20–30-ті роки ХХ ст. карпатське скотарство набрало вже достатньо виразних рис товарності. Цей процес охопив переважно поміщицькі і

великі селянські господарства, в яких наростало значення стійлового тваринництва. Цьому також сприяло посилення ролі землеробства, зростання площ посівних трав. Але на Гуцульщині, Бойківщині, Лемківщині та в середньогір'ї і високогір'ї Закарпаття продовжувало переважати пастівницьке утримання худоби. Населення цих територій розводило корів для одержання молока і приплоду, волів - як тяглову силу, бичків і теличок - для продажу. Крім того ВРХ забезпечувала господарства гноєм. На Гуцульщині переважало розведення овець, але водночас широко розводили корів. На Бойківщині, Лемківщині і в крайніх західних районах Закарпаття пастівницьке утримання ВРХ майже повністю витіснило полонинський випас овець.

Важливу роль у карпатському скотарстві відіграло вівчарство. Впродовж віків воно функціонувало на основі полонинського, лісового, лукового і польового випасу. Вівчарство для слов'янських етносів Карпат і Балкан - давнє традиційне заняття. Воно продовжувало грати важливу роль у системі сільського господарства другої половини ХІХ - першої половини ХХ ст. На досліджуваній території вівчарство мало молочно-вовняний напрям і забезпечувало селянські родини молочними продуктами, вовною та овчиною. Втягування карпатського скотарства у сферу товарного виробництва негативно позначилось на вівчарстві, викликало його занепад, а в окремих районах і повне зникнення. Але при цьому традиції відгінного і вигінного пастівницького скотарства не втратили свого значення, а розвивалось у відповідності з потребами селянських господарств і кон'юктура ринку.

Населення Українських Карпат здавна розводило місцеві породи худоби. Але вже з 30-х років ХХ ст. давні породи худоби зустрічались рідко. Старі породи лягли в основи всіх тих порід, які були виведені на протязі ХІХ - першої половини ХХ ст. Найшвидше мінялись породи ВРХ. У результаті чисельних схрещувань різних порід тут було виведено буру карпатську породу ВРХ. Цей процес прискорювався втягуванням місцевого скотарства у ринкові відносини. У вівчарстві ж продовжували переважати традиції молочного господарства. Спроби надати карпатському вівчарству м'ясо-шерстяного напрямку шляхом поширення нових порід овець не мали успіху.

Реалії природно-географічного, соціально-економічного, господарсько-побутового та етнокультурного середовища другої половини ХІХ - першої половини ХХ ст. були такими, при яких скотарство завжди виступало разом із землеробством у системі комплексного землеробсько-скотарського чи скотарсько-землеробського господарства.

Це зумовило своєрідність співвідношення між землеробством і скотарством в кожному з господарсько-географічних поясів, в окремих річкових долинах та навіть в кількох сусідніх селах. Наростання товарності сільського господарства викликало певні зміни в традиційному пастівницькому господарстві. Найповніше нові тенденції проявились у змінах структури поголів'я, наростанні розведення ВРХ і м'ясо-молочного скотарства. Але всі ці зміни проходили повільно. Вони не внесли значних перетворень у традиційне карпатське скотарство, в якому продовжували зберігатись господарсько-побутові традиції XVII-XVIII століття і навіть більш ранніх часів.

Розділ III. Соціально-економічні умови функціонування традиційного скотарства в другій половині XIX - першій половині XX ст. Скотарство другої половини XIX - першої половини XX ст. функціонувало у складних і постійно еволюціонізуючих соціально-економічних і політичних умовах. Скасування кріпосного права в Австрії супроводжувалось таким "впорядкуванням" земельних відносин, що селяни втратили значні площі спільних випасів, луків і лісів. Особливості місцевих аграрних відносин було те, що тут у другій половині XIX - першій половині XX ст. було чимало великих землеволодінь, які втягувались у сферу товарно-грошових відносин. Свідченням цього процесу було доволі широке розповсюдження приватної власності на луки, випаси і ліси, всеохоплююче поширення орендних відносин в пастівницькому скотарстві. Це ставило селянські господарства у повну залежність від державних доміній, поміщиків, підприємців, лихварів та багатих селян. Нестачу випасів селяни прагнули компенсувати випасом худоби в лісах, на полях у рамках толоко-царинної системи землеробства, традицій вільного весняного і осіннього випасу всіх ґрунтів в межах сільських кадастрів. Все це сприяло збереженню традицій відгінного полонинського і вигінного скотарства майже у всій його повноті.

У 20-30-ті роки XX ст. ситуація в селах Українських Карпат практично не змінилась. Аграрні реформи 20-х років XX ст. не зачепили старих порядків, не ліквідували усталеної тут системи лихварства, не вирішили проблеми малоземелля. Особливо відчутною була недостатність площ випасів. Наявність великих поміщицьких і великих селянських господарств, державних маєтків, лихварів і підприємців ("депутатів"), які володіли чи контролювали більшість випасів, луків і лісів, впливала на функціонування і розвиток традиційного відгінного скотарства. ~~Не вала поштово виникнення~~ новачій, створювала сприятливі умови для сприяння ~~фінансацій~~ фінансацій, що з'явилися у ви-

ІНБ ім. В. Стефанишина
АЧ України

гляді запозичень. Але новації та інновації майже не зачепили дрібно-носелянські і середняцькі господарства, яким найбільше не вистачало випасів, тобто ті господарства, які займались скотарством для задоволення власних потреб. Саме в системі цих господарств зберігались і функціонували традиції карпатського скотарства аж до середини ХХ ст.

Розділ ІV. Організаційні форми пастівницького господарства.

У розділі висвітлюється комплекс питань, пов'язаних з традиціями організації випасу худоби. Протяжність пастівницького сезону залежала як від особливостей природно-географічного середовища, коливань температур і режиму осадків так і від конкретних співвідношень землеробства зі скотарством, від напрямку самого скотарства, видового складу стада, від господарсько-побутових і культурно-історичних традицій кожної з груп місцевого населення.

Пастівницький сезон в Українських Карпатах доволі протяжний. У середньому він тривав 8-9 місяців, а за сприятливих погодних умов - 10 місяців. Починався він ранньою весною і продовжувався до пізньої осені. Найдовше випасали овець і кіз, навіть взимку по лісах, не так довго випасали корів і молодняк БРХ, ще коротшим був сезон випасання тяглової худоби (волів і коней). У Карпатах склався навіть поетапний весняний, літній і осінній випас худоби. Весняний випас починався з появою перших трав і тривав до 6-го травня (релігійного свята св.Крія - "Крія"). Літній випас тривав з 6-го травня і до кінця серпня чи вересня. У середньогір'ї і високогір'ї його починали в лісах і на лісових галявинах, а потім продовжували на полонинах. У бідних на полонини частинах високогір'я і середньогір'я літній випас худоби вели і на сільських пасовищах - "толоках", а в передгір'ї і на рівнині - на степових пасовищах і сільських випасах ("толоках") в межах кадастрів сіл. Осінній випас починався із закінченням сінокосів на однопокоєних схилових луках, початком збору врожаїв з полів (серпень-вересень) і тривав до випадання снігів чи перших сильних заморозків.

Впродовж віків у селян склались певні вимоги до пасовищ, їх придатності для випасу того чи іншого виду худоби. Коней випасали переважно на мочарях, надміру зволжених луках з грубими високими травами. Свиней випасали у багнищах, мочаристих луках та лісах. Для випасання корів відводились сухі випаси з солодкими травами (на полях, сухих луках, полонинах, степових сухих пасовищах, лісових галявинах, у лісах, по вирубах, сільських випасах - "толоках" і т.д.). Волів та молодняк БРХ також випасали на сухих, але дещо

гірших пасовищах. Для дійних овець відводились також сухі випаси. Окрім того їх випасали у лісових заростях ("чегірях"), по вирубах та на окраїнах лісів. Найгірші випаси відводились для ялових овець і кіз, яких випасали на важкодоступних скелястих пасовиськах, місцях вигорілих лісів, заростях і т.д.

Багато уваги, праці та значних трудових навиків вимагала охорона худоби від нещасних випадків та хижаків. Особливо старанно охороняли овець на полонинах. Отара при випасі охоронялась практично з усіх боків. Якщо овець випасали у лісах, заростях та на лісових галявинах, то використовувались мідні дзвінки. Справжніми помічниками пастухів при випасанні і охороні худоби були карпатські вівчарські пси ("волох", "волоський вівчарський пес"). Ця порода собак потрапила в Карпати з Кавказу ще в часи великих переселень народів. У передгір'ях і в районах Притисянської рівнини Закарпаття використовувалась порода маленьких собак ("кучав", "угорський пес").

Початок літнього випасу і підготовка худоби до відгону на полонини чи степові випаси були зв'язані з багатьма підготовчими роботами та господарськими традиціями. До початку літнього випасу господарі готували худобу, організовували пастівницькі опілки, проводили контрольні заміри молока та облікували його, встановлювали черговість ("ряд") видачі молока тощо. Підготовка овець до літнього випасу починалось з стриження, яке влаштовувалось на початку квітня, або після 6-го травня. Вдруге овець стригли в червні у місцях випасу. Ягнят звичайно стригли в червні, а вдруге - аж наступної весни. Закарпатські гуцули переважно овець стригли лише один раз у році - напередодні свята св.Петра і Павла (12 липня). Настрижену з однієї вівці вовну називали "руно". Ця назва походить від того, що вівця після третього стриження дає однакову кількість вовни ("руно тільки як типир").

У зв'язку з літнім випасом значної уваги надавалось значкуванню овець, що проводилось вівчарями чи власниками овець. Кожен господар і пастівницька громада мала свою систему значків, а тому її керівник ("депутат", "полонинник") слідкував за тим, щоб господарі дотримувались усталеної у селі системи. Серед найпоширеніших способів нанесення знаків: надрізування вуха з одного чи двох боків, відрізування частин вуха, пробивання у вухах дірок. Комбінування цих знаків на одному чи двох вухах давало величезне число варіантів. Велику рогату худобу і коней перед літнім колективним випасом таврували ("цехували"). У селах верхів'я р.Уж тавруванням ху-

доби керував голова пастівницької громади. На більшості територій Українських Карпат кожен власник сам таврував свою худобу, подекуди цим займалися пастухи чи навіть ковалі. Серед знаків, що випікались на шкірі і карбувались на рогах, найчастіше зустрічались числа, букви, поєднання чисел і букв.

До господарських традицій, що передували колективному випасу овець, належав звичай змішування овець до однієї отари і проведення контрольного доїння (доїння "на міру"). На основі контрольного доїння впродовж всього літнього сезону випасу вівся розподіл молока чи молочних продуктів між власниками овець. Надосне молоко підлягало старанному вимірюванню, обліку. У Карпатах були поширені різні варіанти його вимірювання. Найпоширенішим був варіант вимірювання і обліку на відра ("гелети"), на вагу ("ваг", "дат"), на удої ("на молоко") тощо. Господарські звичаї доїння "на міру" та "мішання" зв'язані спільним місцем і часом їх проведення, а тому вони найчастіше об'єднуються спільною назвою і подекуди виступають під єдиною назвою зважаючи на доїння "на міру" чи "мішання".

Кількість надосного "на міру" молока, чисельність овець у змішаній отарі та їх знаки вівчарі разом з керівниками пастівницьких громад заносили спеціальними карбамі на палиці різної довжини. Такі карбовані знаками палиці повсюдно в Карпатах виступали під назвою "роваш". Вони виконували функцію документа, на їх основі вибирали молоко і молочні продукти, "роваш" можна було продати, обмінати, дати під заставу. Ним як документом користувались при збиранні податків, як розрахунковою книжкою при лісових роботах, як юридичним документом ним користувались у галицьких судах. Загалом "роваш" виконував найрізноманітніші функції. Його широке побутування у пастівницькому скотарстві засвідчило як молочно-вовняний напрямок місцевого скотарства так і індивідуальний характер ведення молочно-го господарства.

Доїння "на міру" і "роваш" виконували функцію підготовки до ведення молочно-го господарства на літніх випасах. На їх основі велось вимірювання і облікування молока чи молочних продуктів, а їх видавання регулювалось звичаєм, що відомий під назвою "ряд", "рядування". Скотарський звичай "рядування" не лише визначав чергу ("ряд") вибирання молока чи молочних продуктів, а й виконував роль колективної угоди-договору. Звичай "рядування" міг скластися лише на ранньослов'янській основі традицій землеробсько-скотарської общини, бо саме колективний випас вимагав встановлення і певного порядку розподілу молочних продуктів. У кочових і рухливих скотарів

потреби в розподілі молочних продуктів через "ряд" не було, бо вони вели переважно індивідуальний випас.

Пастівницьке скотарство Українських Карпат характеризувалось різноманітними формами випасу. У суспільно-економічному житті другої половини ХІХ - першої половини ХХ ст. зберігалось чимало пережитків попередніх часів, тобто пережитків сільської общини, яка колись колективно володіла землею і була основною формою соціального селянського колективу. Вона продовжувала існувати і після скасування кріпосного права у вигляді територіально-адміністративної одиниці місцевого самоуправління. У досліджуваній період більшість общинних земель, які були в індивідуальному користуванні, відчужувалось, а тому громадськими вражались лише ті, якими спільно користувалися всі жителі села. Водночас існували ще й такі пережитки общинного землеволодіння і землекористування, як: спільне користування громадськими пасовищами, лісами, пустищами; примусові сівозміни в межах двопільної і трипільної систем землеробства; визначення строків початку і закінчення польових робіт та необмежений випас худоби по всіх ґрунтах з 14 жовтня (свято Покрова) до 6 травня (свято св.Мрія).

Двopильна і трипільна системи землеробства та примусові сівозміни з чіткими визначенням термінів початку і закінчення польових робіт лягли в основу складання так званої толоко-царинної системи землеробства, що в українській частині Карпат проіснувала до 40-х років ХХ ст.

Крім пережитків общинного землеволодіння і землекористування на Закарпатті функціонували і так звані урбаріальні общини. Їх виникнення пов'язане з фіксацією грамотами повинностей кожного з селян і села загалом на користь поміщиків та права селян користування певними наділами. В ході реформ 1764-1772 рр. частина випасів була залишена у користуванні сільських общин. При скасуванні кріпосного права до селянського наділу включалась і певна площа випасів, якими селяни користувались спільно. З середини ХІХ ст. і аж до насильницької колективізації членами урбаріальних общин вважались нащадки колишніх кріпаків. Бже наприкінці ХІХ ст. урбаріальні общини не охоплювали всіх членів сільської громади, бо села поповнилися новими поселенцями, а ті не мали права на "урбаріальні землі". У 1937 р. на Закарпатті в 314 селах існували урбаріальні общини, члени яких окремими наділами ("кльчами") володіли на правах приватної власності, але користувались ними колективно. Ця особливість індивідуального землеволодіння і колективного земле-

користування враховуємо ще й тому, що впродовж другої половини XIX - середини XX ст. урбаріальні общини відокремлювались від сільської громади і функціонували самостійно.

Функціонування урбаріальної общини, адміністративно-господарська діяльність сільських громад, збереження толоко-царинної системи землеробства і традицій вільного весняного і осіннього випасу всіх ґрунтів стали основою для складання багатьох організаційних форм колективного та індивідуального випасу худоби. Достатньо поширеним на Закарпатті був випас худоби урбаріальними общинами, що проходив у межах кадастрів села. Згідно закону № 10 з 1913 р. урбаріальні общини для колективного випасу худоби організовували "пастівницькі спілки". Функції такої спілки брало на себе правління урбаріальної общини. Колективний випас худоби урбаріальними общинами був поширений в українських, угорських та українсько-угорських селах Притисянської низовини, закарпатського передгір'я та середньогір'я.

У межах функціонування сільської громади організація літнього колективного випасу худоби входила в прямі обов'язки її виборних органів. Організацію випасу худоби на "толоках" починали ранньою весною чи пізно восени із скликання зборів громади. На них вирішували всі питання літнього випасу в межах сільських кадастрів. Ця організаційна форма випасу охоплювала землеробсько-скотарські райони закарпатського і передкарпатського передгір'я і рівнини, а у північно-західних районах Українських Карпат він зустрічався і у високогір'ях. У західних районах Закарпаття (західніше р.Вічі) колективний випас волів, ялів, молодяк ВРХ і коней на полонинах також організовувався сільськими громадами. У 20-30-ті роки XX ст. функції "половиньоша" на всі полонини Великоберезнящини були зосереджені в руках особи, що призначалась державними установами. Він не займався організацією випасу, а лише контролював ведення господарства на полонинах. Організація випасу була зосереджена в руках старост сільських громад, які збирали з селян поplatки та домовлялись з пастухами ("волорями").

Спільний випас худоби сільськими громадами історично пов'язаний з традиціями колективного землеволодіння і землекористування ще з феодальної епохи. В часи раннього феодалізму територіальна община сама займалась колективним випасом худоби в межах наділів села. Феодали навіть заохочували і нав'язували общинам колективний випас худоби найнятими пастухами в межах сільських общин, бо він створював кращі можливості для оподаткування селян, охорони полів від

потрав.

У землеробсько-скотарських районах досить часто зустрічалась почергова організаційна форма спільного випасу всіх видів худоби. Такий випас ("на очерідь", "на ряд") відбувався у межах кадастрів села, тобто навесні і восени по всіх полях, а влітку - в межах толоко-царинної системи землеробства чи на грунтах, виділених господарями під випаси. У гірських районах Закарпаття та на рівнині ця організаційна форма зрідка зустрічалась і при випасі худоби на громадських та урбаріальних пасовищах, а в селах Боржавського полонинського масиву і при полонинському випасі овець. Почерговий випас худоби діяв у межах сільської громади, родинно-сімейних чи сусідських груп. Його складання зв'язане з господарськими традиціями сімейної і сусідської общини.

У 20-30-ті роки ХХ ст. в Карпатах набула значного поширення організація пастівницьких спілок, які вели спільний "салаш" на колективно орендованих полонинах. Ця форма швидко поширювалася з кінця ХІХ ст. і набула сильного поширення на Закарпатті в 20-30-ті роки ХХ ст., коли власті Чехословаччини видали ряд розпоряджень, які регулювали функціонування таких спілок. Ними ж визначалося господарське та фінансове функціонування пастівницьких спілок. Практично такі спілки організовували переважно літній випас овець. Для літнього полонинського випасу волів та молодняка зрідка також організовувалися аналогічні спілки. У ХІХ ст. колективно на полонинах випасали корів лише гуцули, українці верхів'я р. Тересви та німецькі поселенці сіл Усть-Чорна і Німецька Мокра. Цю форму не слід ототожнювати з архаїчною, чи шукати в ній залишок первісного колективізму. Її формування визначалося особливостями соціально-економічного та політичного розвитку, а не пережитками традицій.

У межах поширення двопільної системи землеробства мав місце випас худоби і без догляду пастуха. Громади сіл (Річка, Тьпка, Буковець, Келечин) інколи домовлялись між собою, щоб в межах толоко-царинної системи землеробства перелоги-пасовища 2-3 роки знаходились по один бік річки, а в наступні - по інший. Такі випаси ("толоку") відгорожували від орانیць і сінокосів. У відповідності з рішенням сільських громад кожен господар мав зробити кілька десятків метрів загорожі ("дільниці"). На таке пасовище заганяли тварин, де вони випасались протягом дня без догляду. Традиції такого випасу несуть в собі виразні сліди приселищного (придомного) скотарства, що відоме вже ранньослов'янському землеробсько-скотарському населенню. Очевидно окремі елементи такого випасу сформувались під впливом:

переходу до системи відкритих полів. Огороження пасовищ, як і випас худоби пастухом, мали захистити поля од потрав. Дана організаційна форма випасу невідома в скотарсько-землеробських районах Гуцульщини, але її залишки відомі там, де землеробські традиції населення дуже давні.

У другій половині XIX - першій половині XX ст. окрізь в Українських Карпатах зустрічався індивідуальний випас окремою отарою. Якщо селянин мав значну кількість худоби, то навесні і восени випасав її окремою отарою на грунтах сільського кадастру в межах толоко-царинної системи чи традицій вільного весняного та осіннього випасу всіх ґрунтів. За пастуха був хтось з членів роду, або найнятий слуга. Якщо у господарстві налічувалось понад 50 овець, то їх випасали отарою ("марадиком"). Такий випас часто зустрічався в галицьких і буковинських гуцулів.

Із застосуванням інтенсивного удобрення землі на Бойківщині та в північно-західному Закарпатті пов'язаний випас овець під назвою "зганяти салаш". Господарі заздалегідь оголошували, що будуть набирати отари. Після дня св. Юрія два-три спільники об'єднували набрані отари в один "салаш", когось з близьких призначали за вівчаря, або його наймали. До закриття "царини" овець випасали на всіх ґрунтах, а потім на ґрунтах, виділених спільниками для випасу і почергового кошарування.

У другій половині XIX - першій половині XX ст. більшість галицьких і буковинських полонин належали великим землевласникам, фірмам, лихварям та багатим селянам, а закарпатських - державі. Інколи кілька господарів разом купляли полонину, укладали між собою угоду і віддавали комусь одному на рік у користування. Свою худобу вони випасали за домовлену плату. Наступного року господарство на полонині вів іншим спільник, потім третій і т.д. В інших випадках хтось з багатих селян чи 2-3 господарі разом орендували полонину і організовували на ній ведення індивідуального полонинського "салашу". При цьому значного поширення набирало одноосібне ведення господарства.

У верхів'ях Ужа, Вічі, Ріки та в українців Східної Словаччини був поширений випас "на видавок". Ранньої весною вівчар ("югас") набирав невелику отару ("форт"). Основною винагородою керівникові "салашу" було право кошарувати власні ґрунти. У верхів'ях Ужа за системою "на видавок" навіть організовували осінній випас волів.

В Українських Карпатах був поширений ще й індивідуальний випас худоби в межах кадастрів сіл членами сім'ї. Його існування було обу-

мовлено формами власності на випаси, їх розмірами та віддаленістю від сіл, наявності в господарстві худоби і т.д. Індивідуальний випас вівся тоді, коли в господарстві було всього 2-3 голови худоби, або ж, коли воно мало значну її кількість. Особливо поширеним індивідуальний випас був у дрібноселянських господарствах, які через відсутність достатніх площ випасів і лук випасали худобу на пустищах, берегах річок і потоків, межах, в лісах та заростях. До випасу худоби залучали дітей, підлітків і літніх людей.

Організаційні форми пастівницького господарства Українських Карпат зберегли елементи різних історичних епох. Одні з них існували як пережитки общинного колективізму, а інші - мають відносно недавнє походження. Всі організаційні форми випасу склались під впливом багатьох чинників, але визначальними для їх формування були соціально-економічні, господарсько-культурні, традиційно-побутові, етнічні, природньо-географічні та державно-політичні фактори.

Розділ У. Колектив пастухів та його функціонування. У розділі висвітлюються важливі питання функціонування колективу пастухів і оплати їх праці, розпорядок дня колективу пастухів та різні способи виготовлення молочних продуктів.

Важливу роль у розвитку, збереженні й передачі традицій карпатського скотарства, виявленні особливостей його функціонування в умовах ринку відігравали й такі малі тимчасові соціальні групи, як колективи пастухів. Саме вони були тими осередками, які забезпечували успішне завершення сезону випасу худоби, зберігали і передавали скотарські господарські традиції, відігравали важливу роль в усій системі догляду за худобою, обробці молока і виготовленні молочних продуктів.

Диття і праця пастухів були досить складними, вимагали спеціальних знань і трудових навичок, значних фізичних зусиль, а чисельність такого колективу визначалась кількістю і видом випасуваної худоби. Наприклад, кількість вівчарів визначалася розмірами отари та характером виконуваних робіт на стоїцах. Звичайно на кожні 80-100 дійних овець наймали одного вівчаря. На мішаних стоїцах у середньому на вівчаря приходилось 50 дійних овець та 8-10 корів. Зважалося, що один вівчар спроможний доглядати 120-150 овець. Колектив вівчарів очолював найбільш досвідчений пастух ("ватаг", "ватажко", "бача") віком від 40 до 50 років. В його обов'язки входило не лише керувати колективом пастухів, а й готувати на стоїці всі необхідні житлові і господарські побудови, лікувати худобу і пастухів, давати поради при виготовленні молочних продуктів і т.д.

Велику рогату худобу випасали пастухи, яких звичайно називали "скотарями", "чередарями", "бовгарями", "гайдеями" чи "гуляшами". Пастухів розрізняли також за видами випасуваної худоби. Волів випасали "волярі", телят - "теличарі", корів - "короварі", коней - "стадарі" чи "конярі", свиней - "кондаші", "свинарі", а корів на полонинах доїли "скотарки" ("пастирки", "маєрки"). Пастух для випасання ВРХ на полонинах мав мати не менше 24 роки, а на одного "пастиря" приходилось не менше 50 голів. Колектив пастухів ВРХ нагадував вівчарський. В українців пастухи ВРХ вважались за дещо нижчу категорію, ніж вівчарі. Лише в угорців Верхнього Потисся пастухи ВРХ вважались найвищою категорією, їх найкраще оплачували, а тому кожен з пастухів мріяв стати "гуляшем". В українців навпаки, кожен пастух мріяв стати вівчарем, особливо ватагом.

Вияткове більшість пастухів-професіоналів були вихідцями з бідняцьких родин. У них батько передавав трудові навички синові і той у двадцятилітньому віці ставав професійним пастухом. В Карпатах зустрічались українські родини, в яких пастуше ремесло передавалось з покоління в покоління. Але сіл, які б спеціалізувалися на пастівництві як ремеслі, тут не було зафіксовано. Як правило, в українців колективний випас вели пастухи-професіонали, які нагромадили певні знання та трудові навички. У роки економічних криз, коли різко падали заробітки, зростало безробіття, серед пастухів зростало число молодих людей у віці 20-25 років, тобто - непрофесійних пастухів.

Найм і оплата праці всіх пастухів регламентувалися нормами традиційного звичаєвого права. Домовленість про найм носила усний характер і лише в поодиноких випадках скріплювалася договорами. Звичайно пастухів наймали керівники пастівницьких громад, села чи урбаріальні общини. Різноманітною була оплата праці пастухів, зокрема вівчарів. В останніх вона мала виражений натурально-грошовий характер. Таке оплата праці в Карпатах була загальноприйнятою. У західних районах Закарпаття, у ряді сіл галицької Буковини та в українських селах Східної Словаччини досить поширеною формою оплати праці вівчарів було кошарування, тобто право пастуха угнокувати отарою свої ґрунти. Часто за свою працю вони не одержували жодної грошової чи натуральної оплати. Літній випас овець за кошарування найпоширенішим був у селах верхів'я р.Уж. Тут вівчарям оплатою за випас овець було угноєне вівцями поле та привласнена ними частина молочних продуктів.

Пастухи рогатої худоби, коней і свиней, як і вівчарі, одержу-

вали переважно грошово-натуральну оплату. Найчастіше практикувалася оплата праці від голови худоби. Крім натуралій "воляр" мав право безплатно випасати певну кількість власної худоби, а якщо її не мав, то брав на випас чужу за певну винагороду. На Закарпатті воляр мав право використати випасуваних волів на кілька днів для робіт у власному господарстві. При кінцевому розрахунку використання волів у господарстві пастуха враховувалось в його оплату. Всі загальні та локальні форми оплати праці пастухів склались під впливом господарських, історичних та культурно-побутових традицій місцевого населення. Новації початку ХХ ст. не зламали старої традиційної основи скотарства, а тому в оплаті праці і функціонуванні колективу пастухів продовжували панувати норми народного звичаєвого права.

Випас худоби починався ранньою весною і закінчувався пізньої осені, а це позначилося на складанні певних особливостей в розпорядку дня пастухів у різні пори року. Водночас розпорядок дня пастухів залежав од виду випасуваної худоби, віддаленості випасів від постійних поселень та від господарсько-культурних традицій місцевого населення. Найскладнішим і напруженим був розпорядок дня у вівчарів на літніх полонинських стоїщах ("салашах") дійних овець, на яких крім випасу велось ще й полонинське молочне господарство. Розпорядок дня вівчарів був повністю пристосований до потреб ведення молочного господарства, випасу і охорони овець. Загалом робочий день на стоїщах був напруженим. Вівчарі вставали о 5 годині ранку, лягали спати о 24 годині, тобто спали всього 5 годин і мали одну годину відпочинку в обід. Крім того по ночах часто доводилось вставати і захищати овець від хижаків, а день був зайнятий напруженою працею. Такий розпорядок був визначений традицією, складався впродовж віків і його безумовно дотримувались. Не таким напруженим як у вівчарів був розпорядок дня в пастухів ВРХ та коней. Їх обов'язки зводились до випасу і нічної охорони худоби, приготування собі їжі. Пастухи корів на стоїщах гуцульських полонин починали робочий день пізніше за вівчарів.

Загалом на всіх стоїщах основним обов'язком пастухів було випасати і охороняти худобу, а на овечих салашах ще й успішно вести молочне господарство. Водночас розпорядок дня засвідчує, що в районах переважання скотарства над землеробством кожен господар овець ("рядовик") мав достатньо знань і навиків, щоб сам чи з допомогою ватага виготовляти молочні продукти. У районах традиційного переважання землеробства над скотарством молочні продукти виготовляли

вівчарі, бо тут селяни-землероби не мали для цього достатніх знань. Веденню молочного господарства надавалось велике значення. Молоко і молочні продукти займали важливе місце в харчуванні місцевого населення. У домашніх умовах споживалось сире, варене чи кисле молоко, з нього збирали сметану, виготовляли сир і масло. На отоїщах овець і корів вироблялись специфічні молочні продукти, які в домашніх умовах виготовлялись рідко і в незначній кількості. Оскільки карпатське вівчарство мало виражений молочно-шерстяний напрям, то обробці овечого молока відводилось багато уваги. На полонинах з овечого молока виготовляли такі продукти як грудковий сир ("будз"), урду, густе кисле молоко ("туслянку"), жентицю. Всі вони, крім "туслянки" виготовлялись із заквашеного ("закляганого") сичужним ферментом ("клягом") молока. "Кляг" виготовляли із шлунка молодих ягнят, телят, козенят, поросят, які годувались лише молоком. Найціннішим вважався кляг, виготовлений з риндзи козеняти, теляти чи ягняти. Крім того молоко заквашували рослинами і грибами, що своїм походженням належить до давніх індоєвропейських традицій.

Із заквашеного молока виготовляли грудковий сир. Висушену і вистояну 7-8 кг грудку сиру гуцули називали "будзом". На її виготовлення йшло близько 35 літрів молока. Побічним продуктом виготовлення грудкового сиру була сироватка ("неварка"). З неї виготовляли солодкуватий сир ("урду", "зурду"). Але головним продуктом полонинського вівчарства була бринза, яку виготовляли з грудкового сиру. На більшості території Українських Карпат її виготовляли в домашніх умовах, а в окремих селах Косівщини і верхів'я річки Боржави бринзу виготовляли вівчарі прямо на випасах. Виготовлення бринзи включало такі послідовні дії: краєння будзів, соління і складання до путини; биття при допомозі товкача в путині; докидування накраєних шматків будзу і кусників грудкової урди; вибирання бринзи і складання до бербениці. Наприкінці XIX - 30-х роках XX ст. бринзу зберігали в дерев'яних судинах ("бербеницях", "телетах", "коновлях"). Крім названих продуктів на полонинах і в домашніх умовах з овечого і коров'ячого молока тотували густе кисле молоко ("туслянку"), сметану, масло. На полонинах Івано-Франківщини та Буковини коров'яче молоко переважно зміщували з овечим і виготовляли з нього грудковий сир, урду, тусянку.

Загалом етнографічна дійсність середини XIX - першої половини XX ст. зафіксувала доволі складні переплетіння традицій і новацій в колективах пастухів та при їх функціонуванні. Такі колективи, будучи основним осередком ведення пастівницького скотарства, вод-

ночас грали провідну роль у збереженні скотарських традицій та їх передачі від покоління до покоління. Найповніше передача таких традицій здійснювалась в тих родинах пастухів, в яких пастуше ремесло передавалось з покоління в покоління. Через функціонування колективів пастухів було збережено майже всі давні традиції оплати їхньої праці, розпорядок робочого дня та виготовлення традиційних молочних продуктів.

Розділ VI. Матеріальна культура.

Ведення пастівницького скотарства вимагало досить тривалого проживання пастухів на значних відстанях від постійних поселень. Вони проживали на віддалених полонинах чи степових пасовиськах, або ж - на сільських випасах в межах кадастрів сіл. На випасах влаштовувались стоїща, які ставали центром життя і господарської діяльності пастухів на час сезону випасу. Таке стоїще, як і весь комплекс ведення відгінного і вигінного скотарства, виступав під назвою "салаш". Цим словом позначали комплекс господарських і житлових побудов, філіал селянського скотарсько-землеробського чи скотарського господарства з комплексом господарських і житлових побудов у межах кадастрів села та поза його межами, комплекс господарсько-житлових побудов на віддалених ґрунтах чи місцях зимування худоби, господарські і житлові побудови на віддалених луках чи ораніях, систему ведення відгінного пастівницького скотарства.

У залежності від видів пасовищ, переважаючих форм випасу, організаційних форм ведення пастівницького скотарства та цілого ряду інших факторів виділяються полонинські, приселищні та степові стоїща. Особливості забудови вівчарського стоїща і кількісний набір господарсько-житлових побудов на них залежав від місця випасу овець і традицій місцевого вівчарства. На вівчарських стоїщах звичайно будувались такі будівлі: стая чи колиба, застайки, кошара, окіл з стрункою, ялівник, ягнятник, інколи кучі для свиней тощо. Якщо на стоїщах випасали лише ялівник, то число господарських побудов обмежувалось однією кошарою, а житлом була невелика колиба. Лише на полонинах Гуцульщини на вівчарських стоїщах будувалась єдина стаціонарна будівля ("стая"), яку розбирали і переносили на нове місце тільки в краніх випадках. Всі господарські будівлі часто переносились з місця на місце в межах одного стоїща, рідше - на іншу полонину. Найчастіше переносились кошари, бо їх основа швидко заболочувалась вівцями.

Говорити про усталену забудову вівчарських стоїщ важко, бо на гуцульських полонинах стая - стаціонарна побудова, кошари - перено-

сяться часто, а окіл - значно рідше. При переносі кошари окіл відривався від стаї. На інших карпатських полонинах з переносом кошар часто переносилась і ватазька колиба та інші побудови. Степові стоїща дійних овець мали незначну кількість господарських побудов.

При полонинському випасі корів часто влаштовувалось окреме стоїще, що відоме під назвою "стіло". Такі гуцульські стіла ставали справжніми полонинськими селами, вони складались з цілого комплексу побудов. Ведення індивідуального молочного господарства вимагало спорудження значної кількості індивідуальних житлових і господарських побудов.

Стаціонарні і переносні житлові скотарські побудови на пасовищах за архітектурою і призначенням не відзначались різноманітністю. Окремі відмінності, що проявлялись в тих чи інших районах досліджуваної території, обумовлені особливостями господарського розвитку, видом випасуваної худоби, конкретними природно-кліматичними умовами та традиціями етнічних груп місцевого населення. Всі поширені на території Українських Карпат стаціонарні і переносні пастівницькі житлові побудови за останні 100-150 років не зазнали істотних змін і збереглись в майже незайманому вигляді аж до середини ХХ ст.

Вплив господарських, етнографічних та етнічних традицій знайшов вираз в тому, що в скотарсько-землеробського населення давні пастівницькі традиції проявлялись у спорудженні досить капітальних чи легких житлових побудов (стая, колиба, застайки чи зававри). У землеробсько-скотарського населення традиції пастівницького скотарства були слабше розвинуті, а житлові побудови на випасах відзначались примітивністю і одноманітністю конструктивних форм.

Загалом в Українських Карпатах розрізнялись два види тимчасових жител пастухів на випасах: а) непереносні, досить капітальні стаціонарні побудови, що відомі під назвою "стая", "колиба"; б) легкі переносні житла пастухів, що відомі під назвою "колиба". Перші поширені на території буковинської, галицької і закарпатської Гуцульщини, другі - в усіх областях Східних Карпат від південно-східної Буковини до Спиша і Гореграону в Східній Словаччині.

Найпоширенішою житловою побудовою на вівчарських і скотарсько-вівчарських стоїщах була житлова чи житлово-господарська зрубна побудова-стая. Вона була головною на стоїщах з дійними і яловими вівцями, на змішаних салахах Гуцульщини. У другій половині ХІХ - першій половині ХХ ст. будувались переважно двокамерні стаї з двосхилим дахом, в гуцулів Буковини зустрічались однокамерні, а подекуди -

трикамерні стаї. Стая своєю будовою нагадувала двокамерне житло без вікон і стелі, що мала вигляд витягнутого прямокутника, або ж наближувалась до квадрата. Перше приміщення - "ватарник", друге - комора. Головне місце у ватарнику займало відкрите вогнище ("ватра"). На ньому готували їжу, виготовляли молочні продукти. Вогонь розпалювали прямо на землі, а над ним різними способами підвішували котли для варіння. Але при цьому стаї не виявляли локальних відмінностей архітектурних і конструктивних форм.

Пристрої для підвішування котлів влаштувались біля однієї з стін, або у центрі ватарника. Такий пристрій повсюдно в Карпатах виступав під назвою "берґела". Він складався з трьох частин: веркльга, розсохи та кужби. Влаштування рухливої берґели для підвішування котла в стаї, зрубній колибі чи поруч з стріпковими колибачами - це, очевидно, новації кінця XVIII - першої половини ХХ ст. Давнішими були підвішування котла над вогнищем при допомозі ланцюга, дрючка, що одним кінцем опирався в стіну, а другий - підтримувався на ланцюгу чи на дрючку, що тримався на двох розсохах.

Повсюдно в Українських Карпатах поширеною житловою побудовою пастухів була колиба. Лексемом "колиба" позначалось як однокамерне зрубне житло пастухів на полонинах так одно-двосхилі піддашки для відпочинку пастухів, курінь пастухів і лісорубів чи сторожів. Слово колиба фіксується в документах VI ст. В них відзначалось, що житло ранніх слов'ян називалось колибою. На полонинах Гуцульщини зустрічались однокамерні зрубні чотиристітні колиби ("бовгарки", "скотарки") з двосхилим дахом. На закарпатській частині Гуцульщини для доярок будувались досить масивні колиби-скотарки, стіни яких виводились з кругляків чи тесаних плах.

На індивідуальних салахах з великою рогатою худобою будували колиби-стаї, що за конструкцією і внутрішнім плануванням були такі ж як і звичайні зимарки (хижки) на нижніх окраїнах сінокосних полонин, на луках і царинках, по садах та віддалених нивах. Крім них на індивідуальних полонинських стоїщах зустрічались зимарки-стаї і зимарки, які за конструкцією і внутрішнім плануванням були такі ж як і звичайні зимарки на нижніх окраїнах сінокосних полонин, луках і царинках.

У XVIII ст. в села верхів'я р. Тересви були привнесені традиції альпійського скотарства. Німецькі поселенці тут користувались кількома державними полонинами. На початку ХХ ст. на полонині Прибуї було споруджено кам'яні стаї для жителів с. Німецька Мокра. Кам'яні житлові і житлово-господарські побудови (салаші) зустрічались

також і на полонинах Чорногори та на ряді випасів Боржавського полонинського масиву. Кам'яні салаші - це двокамерні споруди, стіни яких виводились з грубо обтесаних каменів.

Крім описаних зрубних і кам'яних побудов у 20-30-ті роки ХХ ст. пастухи на окремих полонинах використовували під житло залишки кам'яних салашів, що переобладнувались в лісорубські багатогранні дерев'яні лісорубські колиби.

На винятковій більшості територій Українських Карпат житлово-господарськими приміщеннями для пастухів на пасовищах були прості за конструкцією однодашкові і дводашкові колиби та примітивні курені, що споруджувались з кількох жердок, колів, дощок, драничного даху, кори дерев, хмизу, трави, сіна тощо. У залежності від конструктивних особливостей, призначення, господарських функцій та матеріалу такі побудови виступали під назвою "застайки", "колиби", "заватри" і т.д. Вони були розраховані на одного-двох пастухів. За принципом функціонального призначення розрізняються стаціонарні, переносні і пересувні застайки.

Стаціонарні застайки - це примітивні односкіли дахи, що спирались на два вбиті в землю кілки. Переносні і пересувні полонинські застайки складаються з каркасу, оббитого дошками. На винятковій більшості території Карпат односкіла дашкова (однодашкова) колиба була основною господарсько-житловою побудовою на полонинах і випасах. На території Українських Карпат зустрічались кілька варіантів таких легких тимчасових жител пастухів. Якщо колиба була основною побудовою на стоїці, то в ній велось виготовлення молочних продуктів, приготування і приймання їжі тощо. Таку побудову називали "ватазькою колибою" чи просто колибою. Ватазькі колиби поширені в бойківсько-гуцульському та долинянсько-гуцульському пограниччі, тобто в Тячівському, Хустському, Міжгірському, Волівецькому та Іршавському районах Закарпаття. На означеній території односкілової ватазької колиби виявляли лише незначні відмінності в розмірах, матеріалі покриття, величині передньої стрішки тощо. На ряді полонин галицької Бойківщини та у верхів'ях річок Голятинки і Ріки ватазькі стаціонарні колиби робили із природно вигнутих дрьчків, що набрали вигляду полозків ("сенитори", "санаторії", "кривулі", "корси"). Їх товстими кінцями вкопували в землю на відстані 2,0-2,5 м один від одного. На відстані 2,0-4,0 м від вкопаних "сенитор" у землю вбивали дві сохи. Між сохами перекидували поперечину, тонші кінці сенитор нагинали і прив'язували до сох. Зверху на сенитори клали кілька поперечок, прив'язували їх гужвами, а потім накривали корою чи дошками. На ряді

стоїщ галицької і закарпатської Бойківщини звичайно будували дві стаціонарні скотарські житлові побудови: вище кошар - ватазьку колибу; меншу - вівчарську, що ставилась нижче кошар і використовувалась лише для відпочинку і захисту пастухів у негоду. Такі колиби будувались так само як і ватазькі колиби на синеторах.

До непереносних (стаціонарних) належать також квадратні у плані колиби ("круглі колиби"), що споруджувались на скотарських полонинських стоїщах верхів'я: Ріки і Голотянки. Основу круглої колиби складали масивні, в'язані у замок балки. Така колиба мала двоххилий (дводашковий) драничний дах, невелике вогнище розпалювалось у самому центрі круглої колиби, а по боках від нього влаштувались місця для сну і відпочинку.

Переносні вівчарські (ватазькі) колиби на випасах були поширені у північно-західних районах Закарпаття (села басейну р.Уж) та в тих селах галицької Бойківщини, в яких вівчарство велось переважно в межах ґрунтів села з метою кошарування оранць і луків. Така ватазька ("бачівська колиба") прилягала прямо до однієї з стінок кошари. Вона за розмірами, конструкцією і місцем свого розташування дуже нагадувала гуцульські застайки, швидко збирались, розбирались і переносились на нове місце. Дах однодашкової колиби крили драницями, корою дерев ("дубом"), дерев'яними жолобками ("фалом").

У багатьох селах галицької Бойківщини овець випасали в околицях села з метою кошарування ґрунтів. Тут власник землі, який набирав овець з метою кошарування полів, майже щодня переносив кошару на нове місце. Разом з нею обов'язково переносилась колиба ("буда"). У селах Лукотин і Головеска робили її на двох обручах. Обидва обручі кріпились довгими жердками, а каркас накривали дубом. При переносі на нове місце колибу розбирали. З 80-90-х років XIX ст. в Турківському районі ці колиби були модернізовані так, що обидва обручі не укріплювались у землю, а у селі їх з'єднували поперечними балками і оббивали старанно підігнаними дошками чи дубом. Зготовлену в селі колибу весною вивозили на випас, а восени - звозили в село. Такі колиби ставилась поруч з кошарами і переносились разом з ними.

Переносні колиби ("буди") дещо відмінної конструкції почали поширюватись з 80-х років XIX ст. у Старосамбірському повіті. У с. Шанці "буди" будувались у вигляді скрині на чотирьох ніжках. У селах межиріччя Тересви-Ріки з 20-30-х років XX ст. інколи житлом для пастухів служила невелика дощата хатчина з віконцем, дверима і постілью-нарами на санях чи полозах. Такі колиби подеколи використовували як пересувні зимарки.

Всі житлові скотарські побудови споруджувались на старанно підібраних і добре влаштованих стоїщах, що стали центром життя пастухів. Житлові побудови на таких стоїщах не виявляли значних відмінностей, а тому їх досить важко локалізувати територіально. Лише гуцульські стаї та скотарки більш-менш чітко поширювались у межах Гуцульщини та на окремих полонинах верхів'я р. Тересви. На більшості територій загальнопоширеним житлом пастухів були односхилі чи дво-схилі стаціонарні і переносні колиби. Дашкові колиби за конструкцією і господарськими функціями є цілком тотожними з аналогічними побудовами інших районів Карпато-Балканського простору.

Господарські побудови на пасовищах Українських Карпат не відзначались різноманітністю і багатством форм. До таких побудов належали відкриті переносні і непереносні загорожі (кошари) різного виду і призначення, струнки-піддашки для доїння овець, напіввідкриті і закриті побудови для худоби, побудови для збереження молока і молочних продуктів і т.д.

Найпоширенішим видом господарських побудов на випасах були відкриті загорожі ("кошари") для утримання худоби просто неба. У залежності від призначення стоїща та худоби, яку утримували в загородах, кошари виступали під різними назвами: кошара, ялівник, ягнятник, хромарка, бовгарка, телятник, стадарка тощо. Загорожі влаштовувались на всіх полонинах, за винятком стоїщ з утриманням корів у закритих приміщеннях. На овечих стоїщах звичайно будувалось кілька кошар різного господарського призначення. При їх спорудженні вибиралось стоїще ("кошариско") так, щоб воно повністю відповідало призначенню кошари.

Найдавнішими загородами для худоби були непереносні кошари. Вони ще у 20-30-ті роки ХХ ст. ставились в різних районах Гуцульщини, в селах верхів'я р. Тересви, в закарпатській частині Бойківщини, в окремих селах верхів'я р. Уж та в українських і словацьких селах Східної Словаччини. У 60-70-ті роки ХХ ст. такі кошари зустрічались на гуцульських полонинах закарпатської частини Чорногори.

Непереносні кошари - ломи ("заруби") - загорожі з повалених смерек. Ще у 20-30-ті роки ХХ ст. вони ще зустрічались у Бойківських селах Міжгірщини та на полонинах Гуцульщини. Такі ломи давали вівцям добрий захисток від хижаків. У верхів'ях р. Лютянки та на полонині Лютянській Голиці непереносну кошару з вбитих у землю колів і густо прикріплених до них горизонтальних жердин ("воринок") для утримання. ВРХ також називали "зарубом".

Загальнопоширеними на полонинах Українських Карпат ХІХ - на по-

чатку ХХ ст. були непереносні кошари, що будувались з вбитих у землю колів і горизонтально прикріплених до них жердин. Інколи волів, биків та телиць на окремих закарпатських полонинах зачиняли вночі до загород, що будувались навколо 2-3 густих дерев. Це робилось для того, щоб в часи негоди худоба могла заховатись під деревами. Такі загороди (кошари) для ВРХ майже повністю схожі до варянянок.

З середини ХІХ ст. в українській частині Карпат почали пошириватись різні види переносних кошар, які складались з спеціально приготовлених стінок. Найбільш поширеними вони були там, де активно велось "кошарування" ораниць і луків. У прикарпатській Воїківщині такі кошари, як правило, ставились у межах ґрунтів села. Ті з господарів, які тримали "салаш", намагались поставити кошари на своєму полі, щоб його чим краще вгноїти. Тому тут більшість кошар були розбірні (переносні), їх легко можна було переставити з місця на місце. Поширення переносних кошар зв'язано з поступовою ліквідацією звичаю вільного випасу, змінами у формах пастівницького скотарства, яке все більше ставало залежним від землеробства. Почався цей процес ще в ХІІІ ст., коли кошарування ґрунтів у межах системи трипіддя практикувалось не лише в низинних районах, а й поширилось у гірські райони, де воно велось на луках, а згодом і на ораницях. З кінця ХІХ ст. різні види переносних кошар дістали загальне поширення, а в 20-30-ті роки ХХ ст. вони стали переважати і на полонинських пасовищах. У залежності від матеріалу та техніки виготовлення, переносні кошари виступали під назвами "жирдянка", "прутянка", "тинянка", "палісати" і т.д. Основу всіх переносних кошар складала стінка ("полотно", "ліса", "прясло", "прясмо"), яку виготовляли з лат, штахеток, колотих дощечок чи тонких жердин, що вертикально кріпились до 2-3 повздовжніх лат ("ворин").

На всіх полонинах Українських Карпат споруджувались загороди, до яких зачиняли овець перед доїнням. У одній із стінок такої кошари влаштовувалось місце для доїння овець ("струнку"). У гуцулів прямокутну, овальну чи конусоподібну кошару для доїння овець називали словом "окіл", а в інших районах Карпат і Балкан - "окул", "окуз", "оків" і т.д. Цією лексемою позначались як відкриті кошари прямокутної чи овальної форми для овець, ВРХ і коней, так і відкриті загороди для худоби, над якими влаштовувались дахи. Слово "окул", "окол" в письмових джерелах згадуються у 1086, 1193, 1291 та наступних роках. Окіл влаштовували як окрему побудову, або у поєднанні з кошарою для нічного і денного відпочинку овець. У південно-східних районах Закарпаття кошари для доїння овець звичайно влаштовувались

окремо. На бойківщині найчастіше ставили одну велику кошару, яка поперечною стінкою ділилася на дві частини. Менша частина виконувала роль "околу", а більша - роль "заруби" (кошари). Там, де переважав польовий випас з кошаруванням ґрунтів, кожна переносна кошара з влаштованим місцем для доїння овець, виконувала роль "околу".

На стоїщах з дійними вівцями в одній з стінок кошари влаштовувалось піддаша чи спеціально влаштоване місце - "струнку", "струнгу". У більшості випадків над стрункою влаштовувалось невеликий дашок, що на Міжгірщині називався "стином" чи "стинищем", а в селах Вишків, Сенечів, Мисівка Івано-Франківщини - "томнатиком". Струнки були обов'язковим елементом всіх стоїщ, на яких випасалися діїні вівці. Навіть якщо на стоїщі влаштовувалась лише одна кошара, то і тоді в одній із стінок робили струнку з дашком або без нього. Піддашня струнок є одним із прикладів вирішення примітивного даху на стовпах. Їх легко розбирають та переносять на нове місце разом з перенесенням околів. Струнки з дашками - давнє явище скотарської культури, але і нині вони продовжують широко використовуватись без жодних конструктивних змін.

У 20-30-ті роки ХХ ст. на полонинах південно-східного Закарпаття будували для ВРХ спеціальні навіси, які відомі під назвою "шопа" чи "дах". Побудову споруджували так, що в землю вкопували три ряди міцних стовпів. Вверху кожного ряду стовпів укріплювались балки. Від балки вищого ряду опускались крокви, на них кріпили лати, а по них прибивали драгиці чи настеляли кору дерев. Бокових стін такі будови не мали. Їх заміняли 2-3 ряди міцних дрючків ("ворин"), що горизонтально кріпились до вертикальних стовпів. До таких дахів на ніч та в час негоди зачиняли молодняк ВРХ, корів та зрідка волів.

На полонинах влітку випасали значну кількість корів, ялівок і телят. Для їх денного і нічного відпочинку та захисту від хижаків і негоди будували різноманітні господарські будови. Серед них зустрічались будови з односклими і двосклими дахом та різноманітною конструкцією стін. У одному випадку стіни цих будов виводились з тесаних колод, що вертикально вкопувались у землю, в другому - тесані чи круглі колоди горизонтально настеляли одну на одну, а з зовнішнього і внутрішнього боків їх укріплювали вбитими у землю кілками, у третьому випадку - виводились зрубні стіни з колод чи тесаних плах. Серед цих будов зустрічались шопи - примітивні індивідуальні хлівці (корівники) з жердин, що використовувались як тимчасове приміщення на одну-дві корови. Кожен господар споруджував на стоїщі свою власну побудову. У більшості випадків вони служили не

більше одного сезону. Стіни шоп виводились з вертикально вбитих у землю дрючків, з колод чи плах, що затискувались між вбитими у землю кілками, з горизонтально набитих жердин до вкопаних у землю вертикальних стовпів і т.д.

Для полонинського утримання корів, ялівок і телят часто споруджувались чотиристітні однокамерні чи двокамерні корівники. Стіни цих побудов виводили з колод або протес, що в'язались а лишком "в углі". У зрубі влаштовувались прорізи для дверей, інколи - прорізи для невеликих вікон. Зрідка стіни корівника - це вкопані у землю або задовбані на чобах у підвалини стовпи. Дахи корівників - односкілі на стовпах, двоскілі на ствопах, одно- і двоскілі накотові. У середині корівників настеляли дерев'яні підлоги, зрідка влаштовували ясла.

Для зберігання молока і молочних продуктів на полонинах споруджували окрему побудову, що відома під назвою "царок". Лексема "царок" поширена в мовах і діалектах всього карпато-балканського простору. Гуцульські скотарі царками називали чотиристітні будівлі без вікон і повалу з односкілим дахом та одним входом у прачілковій стіні, в яких переробляли і зберігали молоко і молочні продукти.

Скотарські господарські побудови не відзначались різноманітністю форм і архітектурних особливостей. Так, кошари не виявляли етнографічних локальних особливостей, а лише засвідчили їх поступовий розвиток від відкритих форм утримання худоби до її утримання в різних видах загород. Господарські побудови для ВРХ мали більшу різноманітність. Вони також пройшли розвиток від відкритих форм утримання худоби на стійбцях до дерев'яних кошар ("ворнянок"), а від них до дахів та стіночних побудов. Але не можемо говорити про гуцульські, бойківські, лемківські чи закарпатсько-долиннянські архітектурні особливості господарських побудов.

Довсюдно в Українських Карпатах у другій половині ХІІ - середині ХІІ ст. було розповсюджене осінньо-зимове утримання худоби на сінокосних полонинах, лісових полянах, гірських і рівнинних луках. Таке утримання худоби відоме під назвою "зимарка" ("скотарка", "зимовий салаш"). Цим словом позначались не лише господарсько-житлові побудови поза межами села, а й допоміжні комплекси побудов з своєрідною системою ведення господарства, що переросли у філіали основних господарств чи навіть своєрідний тип гірських скотарсько-землеробських поселень. У звичному розумінні зимарка - це будівля для тимчасового проживання людей і утримання худоби в період заготівлі сіна та осінньо-зимової годівлі худоби. Біля зимарок ставились ко-

пиці, обороти, хлівці, загорожі для худоби. Водночас зимарки гуцулів можна трактувати як своєрідний тип гірських поселень, розвиток яких був обумовлений своєрідністю господарських умов. Биняtkова більшість таких побудов споруджувалась у межах ґрунтів села, тобто на відстані 2-5 км від постійного житла. На Гуцульщині, де практикувалось зимування худоби на сінокосних полонинах, зимарки лежали від сіл на відстані 5-24, а в поодиноких випадках - 25-50 км.

Найбільше зимарок було в галицькій і буковинській Гуцульщині та в південно-східних районах Закарпаття, значно менше - на Бойківщині і Лемківщині і зовсім рідко вони зустрічались в закарпатських селах, що лежать на захід від річки Вічі. Биняtkова більшість зимарок споруджувалась на приватних ґрунтах, до першої світової війни зрідка зустрічалось спорудження зимарок на орендованих сінокосних луках. На більшості територій Українських Карпат зимарки мали виражений землеробсько-скотарський характер. З весни на них випасали худобу і обробляли землю, влітку - заготовляли сіно і обробляли землеробські культури, восени - збирали врожай та випасали худобу, а взимку - вели отійлове утримання худоби. Традиційні зимарки Гуцульщини мали виражений скотарський характер, тобто вони будувались на сінокосних полонинах і гірських луках, на яких не було ораниць ("копаниць"). На них весною і восени випасали худобу, влітку - заготовляли сіно, а взимку - годували худобу. Впродовж другої половини XIX - 30-х років XX ст. майже повсюдно довкола нижчих гуцульських зимарок з'явилися ниви ораниць чи копаниць і вони з чисто скотарських перетворилися у скотарсько-землеробські.

Утримання худоба поза межами села має в Карпатах давню традицію і очевидно його походження слід пов'язувати з давнім звичаєм круглорічного утримання худоба, зокрема овець, на підвіжних кормах. Ще навіть у 60-70-ті роки XIX ст. на Закарпатті зустрічались зимарки, на яких ставились лише кошари з галуззя, овець годували сіном прямо на витоптаному снігові, а крім того їх взимку випасали по лісах та підгодовували гілковим кормом і сухим листям. Такі способи зимування відомі в гуцулів, де ще на початку XX ст. овець щодня з села гнали до заготовленого в стоги і обороти сіна. Тут худобу підгодовували ще й гілковим кормом.

За конструктивними особливостями розрізняються: зимарки - стоїща, зимарки - стаї та зимарки - лази. Найдавнішою формою утримання худоби поза межами села вважаємо зимарки-стоїща без побудов або з примітивними побудовами на сінокосних полонинах, лісових галявинах та луках. На місці таких зимарок будувались примітивні односкіли

криті коров і хмизом колиби та загорожі (кошари) для овець. Такі зимарки відомі в ряді сіл Гуцульщини, в селах верхів'я Ріки та Репинки на Міжгірщині, у високогір'ях Іршавщини і Волівеччини. Всі зимарки-стоїща були населені лише в часи заготівлі сіна та зимування худоби.

Більш пізніми і розвинутими були зимарки-стаї ("хижки"), що переважно будувались на сінокошних полонинах і луках Гуцульщини. Вони мали виражений скотарсько-пастівницький характер, а тому більшість робіт на них була зв'язана із заготівлею сіна та доглядом за худобою. Зимарки-стаї були населені весною, коли довкола вівся вільний випас, влітку випасали кілька голів молодняка та заготовляли сіно, восени і взимку на зимарках знову проживали тільки пастухи. Лише у 20-30-ті роки ХІ ст. біля зимарок-стаї (хижок) з'явилися невеликі клантики полів (копаниць). Хижки-зимарки пройшли складний шлях розвитку від двокамерної стаї до двокамерної хижки, а від них - до хижок з прибудовами та двокамерних хижок з хлівцями. Стіни хижок виводились з протес у зруб з лишком, дах крили драгицями. Такі зимарки - це звичайна стая або хижка без печі, в якій проживали при заготівлі сіна, а взимку тут проживали пастухи, які доглядали худобу.

Зимарки-лази мали виражений скотарсько-землеробський напрям. На Гуцульщині вони часто виступали під назвою "дгори", а на інших територіях Українських Карпат - "лаз". Характерною ознакою лазових зимарок є наявність в їх поясі клантиків поля ("копаниці"). Більшість зимарок-лазів знаходилась на відстані 2-5 км від постійних осель, а в поодиноких випадках і на відстані 5-15 км. Такі зимарки були скотарсько-землеробськими філіалами основних господарств, а активне господарське життя на них практично велось впродовж всього року. Відсутність потрібної кількості ораниць в долинах гірських річок і потоків змушували перетворювати гірські луки на ораниці. Їх площа постійно зростала, особливо з кінця ХІХ ст., коли значна кількість зимарок перетворювалась в постійні оселі лазового типу. Очевидно більшість сіл і присілків із лексемою "лаз" виникла на основі скотарсько-землеробських зимарок. Оскільки значних відмінностей між побудовами на скотарських зимарках-станях і скотарсько-землеробських зимарках-лазах не спостерігалось, то і конструктивно-архітектурні відмінності між ними незначні. Всі ці зимарки з конструктивно-архітектурного погляду складали єдиний тип, вони відрізнялись лише деталями та розмірами.

Ведення відгінного пастівницького скотарства обумовило складання

своєрідного посуду і начиння, що в усіх слов'янських і неслов'янських етносів Карпат виявляють дивовижну схожість форми та виконують однакове господарське призначення. Більшість цього посуду і начиння була зв'язана з веденням молочного господарства на випасах і в постійних поселеннях. Майже повністю його виготовляли з смерекових, рідше буюкових клепок, а в давніші часи переважав добаний посуд. Здебільшого посуд виготовляли сільські ремісники і лише найпростіші приналежності начиння виготовляли самі пастухи. Характерною ознакою полонинського посуду було те, що він не оздоблювався різьбленим чи випаленим орнаментом, або прикрашався дуже мало. Це робилось, щоб його було зручніше мити. Посуд і начиння в українських етнічних територіях Карпат майже не виявляв якихось значних відмінностей. Прояви локальних відмінностей проявлялись лише в назвах, розмірах та господарському використанні посуду.

Землеробсько-скотарський чи скотарсько-землеробський напрям господарства так чи інакше визначав переважання в харчуванні продуктів землеробства чи скотарства. Це співвідношення знайшло відбиток у харчуванні пастухів, бо їжа на полонинах та інших випасах завжди була значно одноманітнішою і біднішою, ніж у селі. У їжі пастухів переважали страви з молочних продуктів, що доповнювались стравами, приготовленими з донесеного на стоїща борошна. На вівчарському стоїщі страви готував ватаг, спузар або господар, який приходив вибирати молочні продукти, а з середини XIX ст. вівчарі готували собі їжу почергово. Полонинські вівчарі споживали в їжу багато молока, урди, бринзи та готували кулешу ("токан", "мамалігу"), різні види чир, кукурудзяну кулешу на свіжій сметані ("бануш") і т.д. Бовгарі і скотарки, як і вівчарі, споживали в їжу кулешу, чир, молоко, бринзу, урду, бануш тощо. Пастухи, які випасали худоби в межах ґрунтів села їжу собі майже не готували. Вони харчувалися принесеними з села стравами. Загалом їжа пастухів другої половини XIX - першої половини XX ст. зберігала чимало традиційних рис, досить повно передавала характер і напрям розвитку землеробсько-скотарського чи скотарсько-землеробського господарства.

Щоденний і святковий одяг пастухів і скотарок не відрізнявся від одягу решти населення даного краю. Від звичайного він відрізнявся лише тим, що був просмолений чи проварений в жирах та просякнутий димом. У другій половині XIX - першій половині XX ст. пастухи одягали власний одяг, або, згідно до умов договору про найм, його почергово давали господарі. Своєрідний комплекс одягу пастухів, особливо вівчарів, складали виварені в топленому лої чи маслі сорочки, штани

і капельки, що доповнювалися широким поясом (чересом), постоломи та пастушим спорядженням. Ложен з пастухів, перебуваючи з худобою на випасах, користувалися рядом особистих речей, що допомагали доглядати худобу, коротати час та забавлятися. Майже кожен з пастухів користувався міцною дерев'яною палицею ("поплюваник", "бота", "костур", "насіка"), батогом, ріжками та різноманітними музичними інструментами. Одяг і спорядження пастухів не відзначалися різноманітністю і локальними відмінностями, якщо ж вони зустрічались, то лише в діалектних відмінностях їх назв.

Одним з найдавніших і найпочесніших обов'язків ватага, як керівника колективу пастухів і вівчарів, було добування і розпалювання першого вогню, якому приписувалась магічна сила. Народна традиція серед цих вогнів виділяє ті, що добувались тертям чи викрепуванням. У традиційній культурі пастухів особливо важлива роль відводилась вогню добутого тертям дерева об дерево. Такий вогонь у слов'янських народів називали: "новий", "живий", "дерев'яний", "сухий", "божий", "святий", "дивний" і т.д. Він вважався священним, йому приписувалась чудодійна сила. У другій половині XIX - 30-х роках XX ст. в Карпатах були поширені дві техніки добування вогню тертям: а) пиленням; б) свердлінням. Найбільш поширеною була друга техніка. З кінця XIX ст. "живий" вогонь все частіше добували при допомозі кресала і губки.

Матеріальна культура окотарсько-пастіщницького господарства свідчать про давність і стійкість традицій відгінного полонинського, вигінного та рівнинного (степового) скотарства в Українських Карпатах. Не дивлячись на багатство і різноманітність форми, пастіщницька матеріальна культура виявляла дивовижну єдність в усій історико-етнографічній області Карпат. Незначні відмінності, що проявляються в тих чи інших явищах матеріальної культури є наслідком специфіки господарства окремих районів. Ці відмінності не складає етнографічної специфіки тих чи інших етнографічних груп українського населення, а тому не можна говорити про гуцульські, бойківські, лемківські чи закарпатсько-долинянські особливості матеріальної культури пастухів.

Розділ VII. Традиційні знання пастухів та вірування і обряди, зв'язані зі скотарством. Знання і навички, що вироблялись впродовж століть, зберігались в народній пам'яті і передавались з покоління в покоління. Чимало з них, як народна практика, функціонували аж до кінця 30-х років XX ст. Особливо старанно і уважно доглядали худобу в час окотів і отелів.

до другої половини XIX ст. селяни майже не звертали уваги на

добір поголів'я худоби, а тому покриття самок йшло вільно, природно і без контролю людини. Таке покриття було здавна характерне для скотарства всіх слов'янських земель. Лише з кінця XIX ст. та в 20-30-ті роки XX ст. в Карпатах робились перші спроби вести більш-менш регульований добір поголів'я, почали поширюватись породи племінної худоби. Покриття самок, їх плодовитість викликали постійну турботу господарів. Селяни забезпечували плодовитість не лише раціональними знаннями, а й прагнули вплинути на неї різними магічними діями та обрядами.

Селяни і пастухи завжди намагались запобігти хворобі тварин, а тому тримали її в чистоті, випасали на якісних випасах, добре годували. Особливо турбувались про апетит тварин, бо до слабкої тварини легко брались різні хвороби. Одним з головних обов'язків пастухів був догляд за здоров'ям худоби та її лікування від різних хвороб. Причиною хвороб в народі вважались наслані чари. Лікували худобу пастухи та ті з селян, які набували певних навиків ветеринарної практики. Народна ветеринарія зберігала чимало раціональних знань, які нагромадились у процесі сторічних спостережень та народної практики. Всі ці знання і практика несли в собі багато магічних способів і дій лікування. Вівчарі завжди уважно спостерігали поведінку овець і коли ті втрачали хвавість, опускались в них вуха, то вже в цьому вбачали перші ознаки хвороби. Вівчарі та поодинокі селяни доволі успішно лікували різні інфекційні, шлункові та простудні хвороби, укуси змій, хвороби очей, переломи та інші травми тварин. При лікуванні тварин пастухи звичайно користувались молоком і молочними продуктами, оліями, корінням та цвітом рослин, корою дерев, смолою, глинами, каменями тощо. Прийоми лікування свідчать, що в результаті постійних спостережень було нагромаджено ряд раціональних знань, які при своєчасному і вмілому користуванні давали позитивні результати.

Поряд з раціональною практикою і знаннями в народній ветеринарії використовувались різні магічні прийоми лікування тварин. Знахарі лікували тварин заклинаннями і магічними діями, але при цьому користувались різними напоями і відварами, яким приписувалась цілюща сила. Звичайно раціональні прийоми лікування переплітались з рядом магічних дій, а всі разом - з системою народних вірувань і поглядів на будову світу, віров в злі і добрі сили, духи і душі.

У традиційній системі господарства другої половини XIX - першої половини XX ст. тваринництво грало важливу роль, але в Українських Карпатах не зустрічались села, в яких скотарство було б єдиною формою господарства. Традиційна система життєзабезпечення відводила

важливу роль продуктам скотарства, а це позначилося на всій народній культурі місцевого населення, зокрема на його святах, обрядах та віруваннях. Обрядовими діями намагалися збільшити поголів'я, молочність і вгодованість тварин. Щоб досягти цього, використовували не лише раціональні знання, а й наїррізноманітнішу магічну практику. Не дивлячись на ірраціоналізм, така практика мала конкретну господарську мету: збільшити поголів'я, зберегти худобу та добру її молочність. Всі вони зв'язувалися з конкретними циклами робіт, несли реальне практичне навантаження, ставили конкретну господарську мету.

З прийняттям християнства частина поганських свят, обрядів і вірувань злилася з церковними і за ними закріплювали певні дати календаря, святкування інших залежало від протяжності постів. Відгінне скотарство стало важливою галуззю господарства слов'янського населення Карпат з часів освоєння ним цих територій. З того часу пастівницька культура включала в себе всю систему обрядів і вірувань, зв'язаних з весняним вигоном худоби на пасовища, її літнім випасом та охороною, з початком літнього доїння овець, молоком і молочними продуктами.

Для вивчення скотарських свят, обрядів та вірувань найбільш вдалими вважаємо відділення: а) весняних свят, обрядів і вірувань першого вигону худоби на випаси й полонини; б) літньо-осінніх свят, обрядів і вірувань, пов'язаних з доглядом за худобою і закінченням випасу; в) зимових скотарських звичаїв обрядів і вірувань; г) звичаїв, обрядів і вірувань, пов'язаних з худобою, дійністю і молоком. Встановити точні і жорсткі межі між весняними, літньо-осінніми і зимовими скотарськими святами, обрядами і віруваннями дуже складно, майже неможливо.

Всі скотарські звичаї, обряди і вірування та свята народного календаря є продуктом різних історичних епох. Одні з них мають коріння у сивій давнині, другі - є залишками ранньослов'янської чи давньоукраїнської епох, треті - привнесені християнством. Важливу роль відігравали весняні свята, обряди і вірування, які майже завжди пов'язувалися з першим вигоном худоби на випаси. Всі вони вписалися у систему християнських свят. Виразений скотарський характер мали ті з них, які пов'язані з першим вигоном худоби на випаси. Найбільшим з цих свят було свято св. Юрія. Звичайно його пов'язували з такими звичаями, обрядами і віруваннями, які мали забезпечити успішне ведення всього пастівницького господарства, приплід і скоронність худоби, підвищити надої корів і овець тощо. Годування худоби квітами ("юрочками"), посипання сіллю, попелом, обкурювання гранями, ла-

даном і димом, переганяння худоби через вогні і "живу ватру" та інші магічні дії і обряди мали забезпечити успішне ведення всього скотарсько-пастівницького господарства.

Літні і осінні свята церковного календаря переважно зв'язані з турботами землероба про врожай, а тому скотарські мотиви в них виражені слабо. Щоб захистити тварин від нападів хижаків, хвороб, відьм, ворожок та інших злих сил у дні свят обкурювали двори, випаюса, господарські будівлі, влаштовували обрядове пригощання пастухів у день св.Петра і Павла і т.д. Практично у всіх літніх скотарських обрядах переважали мотиви забезпечення молочності корів і овець, охорони худоби від хвороб і нещасних випадків, а в осінніх – мотиви поетапного повернення худоби з літніх випасів і закінчення пастівницького сезону.

У всіх святах зимового циклу переважали обряди, звичаї і вірування землеробсько-скотарської магії. Найважливішими з них були святки (святкові дні від Різдва до Іордана), що у ранніх слов'ян зв'язувалась з зимнім сонцестоянням. Цілий ряд звичаїв, вірувань і магічних дій святковий був направлений на забезпечення добробуту селян, плодovitість, молочність і здоров'я тварин впродовж року. Напередодні Різдва, після заходу Сонця, господар з обрядовим калачем, медом і кутею обходив хліви, молився за худобу, під пороги ставив зубці часнику і сокиру тощо. Загалом у всіх цих обрядах і віруваннях важливу роль відігравали різдв'яні вогні та похідні від нього – вуглини, головні, попід, дим і навіть засвічені від нього свічки та розпалені вогні. Зрідка такий вогонь розпалювали способами тертя чи викресування, що піднімало його статус до священного.

Чимало скотарських звичаїв, обрядів і вірувань зимового циклу зв'язані з обрядовим калачем ("кращуном"), що стояв у кожній хаті на столі від Різдва до Василя (Нового року). Кращун грав важливу обрядово-магічну роль у скотарських обрядах та віруваннях. Тому приписувалась магічна сила і лікувальні властивості. Загалом всі скотарські звичаї, обряди і вірування зимового циклу мали підготовчий характер, були направлені у наступаючий новий господарський рік. Вони мали забезпечити успішність всього господарства, здоров'я, плодovitість і молочність худоби.

У всіх районах Українських Карпат складовою частиною комплексного сільського господарства було таке відгінне та вигінне скотарство, в якому дуже важливе місце займало виробництво молока і виготовлення молочних продуктів. Саме ці обставини сприяли збереженню в побуті місцевого населення цілої системи заборон і магічних дій,

зв'язаних з розведенням і випасанням худоби, з молоком і молочними продуктами. Одні з них приєздували до певних свят і пам'ятних днів народного календаря, інші - до певних днів тижня, треті - зв'язані з щоденними заборонами, четверті - з певними роботами. Селяни за худобу молились, постили і замовляли церковну службу, новонароджене теля чи ягня доглядали як малу дитину. Крім того в Карпатах відомо кілька загальних скотарських заборон: у дні похорон не формували стада, не виганяли овець на полонини, не проводили контрольного доїння; у дні формування стад і отар, проведення контрольного доїння, полонинського ходу селяни з двору і хати нічого не позичали, не давали винести за межі садиб; у святкові і пам'ятні дні народного календаря заборонялось стригти овець, відпускати стрижену вівцю, не кинувши не неї зеленої трави, віддавати з рук в руки ножниці, якими стригли овець і т.д.; щоб захистити худобу і отіща від нещастя заборонялось тут свистіти, приймати на ночівлю жінок, дівчат, дітей, п'яниць, злодіїв, вовців; щоб вівці не хворіли, не худли, не дожили, не втрачали молочності, заборонялось при випасанні поцьобувати їх сухою хворостою чи облупленою палицею тощо.

Селяни багато уваги надавали збереженню молочності худоби. За народними віруваннями молоко відбирали відьми і упирі, які носили при собі спеціальні мітки для відбирання молока. В народі вважали, що відьмам і упирам було достатньо подивитись на корову і вони вже від неї відбирали молоко. Якщо вівці починали слабо доїтись, то селяни були переконані, що це результат чародійства пастуха - відьмака із сусідньої полонини. Щоб захистити дійних овець і корів селяни їх кропили свяченою водою, обкурювали, рисували вуглинками хрести та солярні круги, доїли через обручальний перстень, а на полонинах пастухи ще ворожили з живою ватрою, сіллю, попелом, часником, сокирою, сиром і т.д.

Всі обряди, вірування, заборони і магичні дії, зв'язані з худобою, дійність і молоком мале забезпечити здоров'я і плодovitість тварин, добру молочність корів і овець, високу жирність молока і т.д. Ця їх магична направленість і значимість особливо чітко проявлялась у високогір'ї, де відгінне скотарство молочно-шерстяного напрямку здавна грало провідну роль у системі комплексного скотарсько-землеробського господарства місцевого українського населення.

Загалом скотарські свята, обряди, вірування і магичні дії надзвичайно різноманітні і складні, мають різне історичне і етнічне походження. Вони виконувались впродовж всього року і несли в собі багато різноманітних магичних і обрядових дій та різноманітної символіки.

ліки. Найістотнішим проявом давніх скотарських традицій в українців Карпат вважаємо свята, обряди і звичаї початку (свято св. Юрія) і закінчення (день св. Дмитрія) випасу худоби, вигону худоби на гірські випаси ("полонинський хід"), розпалювання живого вогню на полонинах і його широке використання у різноманітних магічних діях, обрядове кроплення овець сироваткою, принесення в жертву вівці, чисельні обряди захисту домашніх тварин, молока і молочних продуктів, що в Центральній і Східній Європі стали важливими харчовими продуктами вже у IV-III тис. до н.е.

Розділ VIII. Культурно-історичні та теоретичні проблеми скотарства Українських Карпат. За своїм походженням скотарство Українських Карпат є дуже складним господарським утворенням. Корені скотарської господарської культури сягають у глибоку давнину. Реконструкція шляхів становлення і розвитку скотарства дає підстави говорити про те, що місцеве традиційне скотарство склалося на основі господарських і побутових традицій попередніх історичних епох. Не будемо стверджувати, що місцеве скотарство спирається на традиції епохи неоліту, енеоліту, бронзи чи раннього заліза. Наявним археологічним матеріалом засвідчує, що раннє неолітичне скотарство характеризувалося незначною кількістю худоби і майже повсякдим вільним її випасом. У ході розвитку неолітичного комплексного землеробсько-скотарського господарства склалися придомна і приселищна вигінна форми випасу худоби під доглядом пастухів, зароджувалося і поширювалося доїння і ведення молочного господарства. Вже тоді почав формуватися вільний випас худоби довкола поселень, підживлення її гілками, листям, а зрідка і заготовленими кормами. Ці форми стали традиційними вже в ті далекі часи. У часи енеоліту все частіше практикувалося відгін худоби від постійних поселень і посівів на гірські випаси. Уже тоді в Карпатах склалися такі основні риси приселищного, вигінного і відгінного пастівницького скотарства як: вільний випас худоби по всіх полях поселення весною і восени; відгороджування полів від випасів і навпаки; відведення певної частини общинної території під літні випаси; відгін худоби від поселень і посівів та влаштування на випасах стоїць із загонами для худоби і тимчасовими житлами для пастухів; зимове підживлення худоби; нагляд за худобою звільнених від іншої праці пастухів; доїння овець, кіз і корів та виготовлення молочних продуктів; поширення вовнястих порід овець та навіть вовняного одягу.

Відтворити детальну картину функціонування землеробсько-скотарських і скотарсько-землеробських комплексів неоліту і енеоліту до-

сить важко. Тим не менше можемо допускати, що саме з часів пізнього енеоліту - початків бронзи йшло складання окремих традицій карпатського відгінного скотарства. Епоха бронзи в Українських Карпатах і на прилеглих територіях зв'язується з племенами, які пізніше взяли участь у формуванні культури фракійського гальштату. У епоху середньої і пізньої бронзи досить інтенсивно йшло освоєння поясу середньогір'я, а багаточисельні знахідки бронзових скарбів в горах говорять про проникнення населення у високогірні річкові долини, про можливе їх господарське використання. У цей час повсюдно в передгір'ях Карпат головну роль грало комплексне землеробсько-скотарське господарство. Хоча орне землеробство і ведення молочного господарства стимулювали розвиток стійлового скотарства, але тоді переважали форми пастівницького утримання худоби. В часи ранньої бронзи тут з'явилися групи рухливих скотарів, які згодом повністю відокремились від землеробсько-скотарського населення. Очевидно з епохи середньої і пізньої бронзи активно складались традиції карпатської пастівницької культури у формі відгінно-полонинського господарства, з'являються особливі організаційні форми полонинського випасу.

В епоху раннього заліза в населення середньогір'я і високогір'я Українських Карпат пришвидшено йшло складання пастівницького скотарства у відгінно-полонинських формах. Цьому сприяло проникнення в карпатську історико-етнографічну область воєнничих кельтів, які привнесли сюди й нові форми рухливого скотарства, зокрема скотарства відгінного типу. В цю історичну епоху Українські Карпати вкрились доволі густою сіткою землеробсько-скотарських поселень, а в середньогір'ї і високогір'ї - поселеннями, жителі яких займались скотарством і землеробством. Ландшафтно-топографічне розташування поселень та розкопки городищ, засвідчили, що у населення передгір'я і високогір'я Карпат важливу роль грало відгінне полонинське скотарство з розвинутою системою ремесел, зв'язаних з обробкою продуктів тваринництва (молока, вовни, овчини, шкіри).

У перші століття нашої ери Українські Карпати були втягнуті у складні етнокультурні і етнополітичні процеси, які на історичну арену вивели гето-даків та змішане дако-слов'янське населення. У господарстві місцевого населення провідну роль грало приселищне і відгінне полонинське скотарство з використанням загорож для худоби ("стіни"), що своїм виглядом схожі з традиційними скотарськими кошарами для худоби на полонинах Карпат. Традиційне скотарство українців Карпат зберегло схожі загорожі у вигляді переносних кошар ("заруб", "стіна"). У ці часи та в наступні VI-IX ст. склались слов'янські тра-

дациї вигінного і відгінно-полонинського скотарства з кошаруванням ґрунтів і виділення прошарку сільських пастухів. Очевидно цим періодом слід датувати початки формування скотарської термінології слов'янських народів і тих традицій їхньої історії скотарської культури, які можемо включити в поняття "слов'янські старожитності". Вони формувались і розвивались на основі місцевих традицій осілого і приселищного вигінного і відгінного полонинського скотарства попередніх історичних епох.

Наявність сітки землеробсько-скотарських та скотарсько-землеробських поселень дає підстави допускати, що в Українських Карпатах вже існували усталені традиції придомного пастівницького скотарства на рівнині і в передгір'ях та традиції відгінного полонинського скотарства в горах. Це дає підстави говорити про продовження і дальший розвиток традицій приселищного вигінного та полонинського відгінного скотарства впродовж всієї другої половини I тис. н.е. Саме в цей час склалась певна господарська спеціалізація природно-географічних поясів Українських Карпат, сформувались русько-українські традиції вигінного і відгінно-полонинського скотарства з кошаруванням ґрунтів, виділенням общинних пастухів та багаточисельними дохристиянськими обрядами і віруваннями поклоніння, шанування та оберігання домашніх тварин. У наступні X-XIII ст. у місцевого давньоукраїнського населення практично сформувались ті основні ознаки приселищного вигінного і полонинського відгінного скотарства, які широко побутували в традиційному скотарстві Українських Карпат ще і в першій половині XX ст.

Вже в IX-X ст. в Українських Карпатах фіксувались дві групи давньоукраїнського населення: а) у землеробсько-скотарських поселеннях воно виступало під назвою русини; б) у скотарсько-землеробських поселеннях воно відоме під назвою волохо-русини, тобто русини-скотарі, пастухи. Тоді лексема волох у слов'янських Карпатах стала загальноприйнятою назвою для пастухів-вівчарів і лише дуже рідко вживався як етнонім східних романців.

Проблема співвідношення слов'янських і східнороманських традицій скотарства зв'язана з колонізацією Карпат на засадах волоського права. При цьому враховуємо, що на час початків цієї колонізації в Українських Карпатах вже склались майже всі слов'янські старожитності відгінно-полонинського скотарства. Активне розселення волохів у землях Угорського королівства йшло після татаро-монгольського нашествия. Грамоти 1288, 1291 і 1293 років фіксували їх на землях семиградських сасів. Очевидно з кінця XIII ст. групи волохів (скотарів-

слов'ян і скотарів-романців) починають з'являтися і на території Українських Карпат, точніше - в Хустсько-Солотвинській котловині Закарпаття.

У XIII ст. новації соціально-економічного і політичного характеру були настільки незначними, що не порушували постійного відтворення старих етнокультурних традицій місцевого русько-українського скотарсько-землеробського та землеробсько-скотарського населення. Тогочасне скотарство русинів-українців південно-східного Закарпаття, що входило до складу Марамороського комітату, спиралось на літній випас всіх пасовищ (приселищних, полів, лісів, луків і полонин) і зимував годівлю та зимовий лісовий випас в околицях осель. Вони не знали перегінного скотарства і не переганяли худобу з літніх випасів на зимові і навпаки. Групи цього скотарського русько-українського населення у верхів'ях Вілої і Чорної Тиси згадуються вже у XIII ст. Тут вони жили із скотарства, на своїх стоїщах будували примітивні житлові побудови.

На початку XIV ст. в Українських Карпатах, особливо вздовж нинішніх українсько-румунських етнічних кордонів, почали з'являтися групи поселенців, що закладали поселення чи осідали у вже існуючих селах на основі волоського права. Дослідники розрізняють дві групи цих поселенців: а) пастухів-русинів; б) пастухів-романців. Перші спирались на осіле скотарсько-землеробське господарство, а другі - віддавали перевагу рухливим формам скотарства. Саме скотарі-романці, очевидно, принесли нові елементи полонинського вівчарства. У районах Мараморошини ці нові поселенці контактували з місцевим русько-українським населенням. Легке освоєння нових традицій балканського вівчарства було обумовлено тим, що місцеве руське скотарсько-землеробське населення мало вже глибокі традиції відгінного полонинського скотарства. Широке використання полонин для випасу овець, як і система полонинського вівчарства, на Закарпатті поширювалася групами цих трансільванських волохів-русинів та волохів-романців.

Перші достовірні письмові відомості про волохів в Українських Карпатах, тобто в закарпатській їх частині, датуються початком XIV ст. Хоча вперше невеликі групи волохів над Тисою згадуються у 1284 р., але мова тоді не йшла про постійних поселенців. Очевидно згадувалися рухливі групи волохів-пастухів. Конкретна звістка про волохів Мараморошу датується грамотами 1317 і 1326 років. Нова хвиля волоських переселенців до Мараморошу послідувала у 1334-1335 рр. Грамоти 60-70-х років XIV ст. з Марамороського комітату доволі повно

фікують соціальний і правовий статус як самих волохів, так і сіл, що функціонували за нормами волоського права. Саме тут в долинах річок Тересви-Тереблі-Ріки-Тиси доволі чітко виділяється обмежений простір, на території якого склались основні риси марамороського скотарства, саме тут групи приїшлих рухливих скотарів, носіїв відгінного полонанського вівчарства, зустрічались з доволоськими формами відгінного і приселищного скотарства. Обидві форми доволі швидко змішались, а залишки рухливих скотарів-волохів перейшли до осілості, до комплексного скотарсько-землеробського господарства. На цій території з центром у військовому замку м.Хуст склалась "Хуська країна", що була організована за зразком семиградської марки в прикордонних землях Фогарашу.

Скотарі-землероби Верхньотиської (Марамороської) котловини понесли далі на захід і північ не лише оновлене відгінне полонанське скотарство, а й традиції заснування чи господарського оживлення вже існуючих сіл на засадах волоського права. Групи цих русько-українських скотарів-землеробів переходили державні кордони і осідали в землях гуцульського Передкарпаття, йшли на захід у Словаччину.

Особливості соціально-політичного розвитку балкано-карпатської провінції XVI-XVII ст. сприяли дальшому поширенню рухливих форм скотарства. На Балканах турецька державна адміністрація всіляко сприяла скотарям, особливо вівчарям. Останні, не рахуючись з державними кордонами, з'являлись навіть на території Трансильванії і Північних Карпат. Поява цих груп рухливих вівчарів сприяла новому поширенню і утвердженню традицій балканського вівчарства серед карпатських скотарів. Але це оживлення не могло зупинити процесу наростання господарського значення землеробства, яке пробивало собі дорогу в Українських Карпатах повсюдно.

Військово-політичні події кінця XVII - початку XVIII ст. з великими розрухами, епідемії, стихійні лиха і часті неврожаї завдали великої шкоди господарству населення Українських Карпат. Зруйноване війнами господарство на початку XVIII ст. давало дуже складну картину співвідношення між землеробством і скотарством. Але при цьому на всій досліджуваній території вже у перші десятиріччя XVIII ст. фіксувались ораниці навіть в поясі високогір'я. Віднами сільське господарство було зруйновано настільки, що підсічно-вогневе землеробство сіл долини р.Ужа мало виражений мотичний характер. Не дивлячись на сильну руїнацію традиційної системи землеробсько-скотарського та скотарсько-землеробського господарства, впродовж всього XVIII ст. основним заняттям населення було землеробство, в якому панував дво-

пильний толоко-царинний обробіток ґрунтів.

Друга половина XV ст. - перша половина XIX ст. характеризува-лась певними змінами у структурі поголів'я, постійним наростанням значення розведення ВРХ. це позначилось на скороченні лісового ви-пасу, ширшому використанні випасів і полоння під сінокоси, розши-ренні польового випасу з метою угноєння ораниць, зменшенні поголі-в'я кіз і овець в середньогір'ї та ряді сіл високогір'я. Але при цьому продовжувала побутувати більшість традицій карпатського ско-тарства попередніх історичних епох.

Комплексне вивчення традиційного скотарства Українських Карпат другої половини XIX - першої половини XX ст. підтвердило необхід-ність провести його класифікацію. При її проведенні дослідники звич-но говорять про пастівницьке ("пасовище") скотарство. прийняте в етнології розграничення понять "тваринництво", "скотарство" і "пас-тівницьке скотарство" свідчить, що постановка питання про пастів-ницьке скотарство Українських Карпат є неточною. Поняття "тварин-ництво" охоплює всі форми утримання худоби і є основою для багатьох господарсько-культурних типів. Поняття ж "скотарство" зв'язане з такою господарською діяльністю, при котрій розведення тварин трима-ється на екстенсивному використанні природних ресурсів, є визначаль-ною чи дуже важливою ознакою господарсько-культурного типу, формою господарства, що існує в соціальному організмі поруч із іншими за-няттями. Поняття ж "пастівницьке скотарство" передбачає круглорічне утримання виняткової більшості худоби на підніжних кормах. Поняття "скотарство" передбачає втручання людини в систему кормозабезпече-ня не лише організацією випасу, але і заготівлею кормів, тобто охоп-лює круглорічний цикл догляду за худобою.

Проводячи класифікацію карпатського скотарства ми уточнюємо ряд тих понять, які ставимо в основу принципів цієї класифікації. Одним з таких понять є форма скотарства. Під ФС розуміємо сукупність дій і організаційно-господарських форм круглорічного утримання худ-оби в конкретних господарсько-географічних поясах і проявах культур-но-побутових традицій населення. У межах землеробсько-скотарського і скотарсько-землеробського господарсько-культурних типів Україн-ських Карпат виділяємо стаціонарні (осілі) і рухливі форми скотар-ства. Стаціонарні ФС в активну зону скотарства втягували всі сіль-ськогосподарські угіддя. Вони існували в таких традиційних формах, які складались на основі пережитків колективізму сільської і сімей-ної общини, двопільної і трипільної систем землеробства з примусо-вими сівозмінами, регламентацією початку і закінчення польових ро-

біт, звичаями вільного весняного і осіннього випасу всіх угідь. У стаціонарних ФС виділяємо вигінний, стійловий і хутірський (лазовий) види скотарства. У рівнинно-передгірському і середньогірському господарсько-географічних поясах переважав вигінний вид скотарства. Хутірський (лазовий) вид скотарства був поширений у передгір'ї та середньогір'ї. Взимку худобу годували в стійлі заготовленими кормами.

Рухливі ФС пов'язують з усяким перегоном худоби під доглядом пастухів за межі сільських кадастрів. При цьому скотарство є основним чи таким допоміжним заняттям окремих груп осілого населення, при якому воно стало важливим джерелом одержання засобів існування. При цьому можливе переважання землеробства над скотарством, приблизно рівне співвідношення між ними чи навіть переважання скотарства над землеробством. Самі ж скотарі входили у соціальну структуру осілого населення, а деяка господарсько-побутова самостійність пастухів обумовлювалась своєрідністю місцевих природно-географічних умов, особливостями господарства, історичного та культурно-побутового розвитку кожного із районів досліджуваної території. Особливості рухливих ФС обумовлювались конкретними співвідношеннями між землеробством і скотарством, між пастівницькими і стійловими системами кормозабезпечення. Враховуючи це, в рухливих ФС Українських Карпат, ми виділили види гірського, внутрішнього гірського (внутрішньоальпійського) і рівнинного скотарства і локалізували їх. Гірське скотарство поширено у високогір'ї і частково середньогір'ї. Внутрішньогірське скотарство було поширене в північно-західній частині Українських Карпат західніше р.Бічі (на Закарпатті) і р.Опору з притокою Головчанкою (на Львівщині). Рівнинне скотарство частково поширене в Передкарпатті в районах злиття річок Острия і Дністра, а в Закарпатті - на заливних частинах річкових долин Тиси, Боржави, Латориці і Ужа.

У межах названих форм і видів скотарства пастівницька і стійлова системи кормозабезпечення не виступали в чистому вигляді. Вони переплелись як між собою, так і з конкретними формами сезонного утримання худоби. Різноманітні поєднання цих форм і видів з певними особливостями організації праці і побуту пастухів, рівнем участі основної маси населення в догляді за худобою, місцем її утримання по відношенню до села і кормових угідь, беремо до уваги при виділенні типів скотарства (ТС). При цьому ще враховуємо склад стада тварин, наявність чи відсутність їх рухливості, розмах розвитку відгону, наявність чи відсутність господарських і житлових побудов

на пасовищах, організаційні форми утримання худоби, характер господарського використання тварин і утилізації продуктів тваринництва.

Загалом для рівнини, передгір'я і частково середньогір'я Українських Карпат визначальним був вигінно-стійловий ТС, в якому переважало розведення ВРХ. При цьому скотарство було підпорядковане потребам землеробства. Худобу ж за сезон випасу утримували на сільських вигонах і тимчасових випасах, а взимку, пізньої осені і ранньої весни - в стійлах у садибі. В районах поширення вигінно-стійлового ТС не виділялось особливої смуги пасовищ з господарськими і житловими побудовами. Тільки отара овець зрідка утримувалась на пасовищах круглодобово. Вся ця система випасу худоби функціонувала в межах сільської громади та залишків урбаріальної общини.

Вигінно-хутірський (лазовий) ТС утворювався переплетінням вигінного, хутірського і стійлового видів скотарства з такими формами посезонного утримання: випас всіх видів худоби в межах сільських кадастрів; випас овець і ВРХ по довколишніх лісах і малих полонинах; зимова годівля худоби в хлівах і на зимівках. Цей ТС поширений в межиріччі Боржави-Ріки-Середньої течії Тересви і Тересви, в середньогір'ї Буковини і в галицьких Горганах, тобто охоплював території бідні на полонини, але багаті на ліся і гірські луки. Худобу випасали переважно в межах сільських кадастрів, на сінокосних луках та їх окраїнах, в лісах і на полонинах. При цьому вся система догляду за худобою функціонувала в межах сільської громади, залишків традицій урбаріальної общини, сімейно-родинних груп чи тимчасових пастівницьких об'єднань.

Відгінно-половинський ТС спирався на пастівницько-стійлову систему кормозабезпечення. Він утворювався переплетінням гірського і стійлового видів скотарства з такими формами посезонного утримання худоби як літній випас всіх видів тварин на полонинах за межами сільських кадастрів, весінній, осінній випас на луках і зимове утримання худоби на зимарках та в стайнях сільських садиб. Відгінно-половинський ТС функціонував у гуцульському і бойківському високогір'ї, у верхів'ях рік Тересви і Тересли, тобто там, де у комплексному скотарсько-землеробському чи землеробсько-скотарському господарстві переважало скотарство, або ж грало рівну із землеробством роль. При цьому населення вело осілий спосіб життя, але впродовж року йшов рух пастухів з худобою від поселень і зимівок до випасів і у зворотньому напрямку. Ця рухливість визначалась наявністю літніх сезонних господарських баз на пасовищах і луках за межами сільських кадастрів. При відгінно-половинському ТС всю організацію ви-

пасу вели тимчасові пастівницькі об'єднання (спілки) власників худоби чи окремі господарства. Догляд за худобою на полонинах здійснювався найнятими професійними пастухами.

Вигінно-полонинський ТС утворюється переплетінням внутрішньогірського і стійлового видів скотарства з різними формами посезонного утримання тварин в межах і за межами сільських кадастрів. Весь річний цикл годівлі худоби проходив безпосередньо у поселеннях чи на їх околицях, а розведення тварин було тісно пов'язане з потребами землеробства. Близькість поселень і пасовищ майже не вимагала руху худоби за межі сільських кадастрів. Вигінно-полонинський ТС у Закарпатті охоплював села верхів'я річок Латориці і Ужа з притоками, на Львівщині – села річкових долин Оряви, Поточини, верхів'я Стрия, Завадки, Рибиці, верхів'я Дністра і Сяну. На полонинах тут випасали переважно ВРХ і коней. Випас овець на полонинах зівся найнятими пастухами-професіоналами, почергово членами пастівницьких спілок чи індивідуально власниками худоби. При цьому виділялась незначна смуга пасовищ з тимчасовими побудовами для пастухів і кошарами для худоби. Більшість худоби випасалась в межах сільських кадастрів індивідуально, почергово чи найнятими пастухами. Толоко-царинна система землеробства, що вимагала угноєння, спонукала селян утримувати худобу в межах ґрунтів села, сприяла загальному поширенню кошарування ораниць отарами овець та навіть стадами ВРХ. При вигінно-полонинському ТС вся система випасу функціонувала в межах традицій сільської громади, сімейно-родинних груп, пастівницьких спілок.

Рівнинно-відгінний ТС утворився переплетінням рівнинного і стійлового видів скотарства з літнім випасом ВРХ і коней, зрідка навіть овець, на віддалених пасовищах за межами сільських кадастрів. У другій половині ХІХ – середині 40-х років ХХ ст. він функціонував переважно в поміщицьких господарствах, які стали великими постачальниками м'яса і вовни.

Ретроспективна реконструкція шляхів становлення і розвитку скотарства історико-етнографічної області Українських Карпат засвідчила, що його коріння слід шукати в глибокій давнині. Вже початкові та ранні етапи становлення і розвитку скотарства засвідчили складання таких традицій раннього пастівницького скотарства як: вільного випасу худоби довкола поселень; придомних і приселищних форм випасу; появу груп рухливих скотарів, які відокремились від землеробсько-скотарського населення; зародження ранніх форм карпатського відгінно-полонинського скотарства; початки складання ранньослов'янських і давньоукраїнських старожитностей вигінного і відгінного по-

лонинського скотарства. Вже в IX-X ст. в Українських Карпатах фіксувались дві групи давньоукраїнського населення: а) у землеробсько-скотарських поселеннях воно виступало під назвою русини; б) у скотарсько-землеробських поселеннях воно відоме під назвою волохо-русини, тобто русини-скотарі, пастухи. У рівнинних і передгірських землеробсько-скотарських поселеннях в XI-XIII ст. склались всі основні риси приселищного вигінного пастівницького скотарства, а в скотарсько-землеробських поселеннях середньогір'я і високогір'я сформувалась більшість з особливостей відгінного полонинського господарства. У перші десятиріччя XIV ст. в Українських Карпатах з'явилось ряд скотарсько-землеробських поселень, що функціонували на засадах волоського права. Складні господарсько-культурні, етнодемографічні та етнополітичні процеси XVI - першої половини XX ст. значно мірок визначали особливості і територію поширення отаціонарної і рухливої форми скотарства, його гірських, внутрішньогірських і рівнинних видів та вигінно-стіловий, вигінно-хутірський, вигінно-полонинський, відгінно-полонинський і рівнинно-відгінний типів.

Висновки. Карпатське скотарство - дуже складне явище як в історичному, так в етнокультурному плані. Воно включає в себе господарство і матеріальну культуру та всю систему тісно пов'язаних з ними традицій, організаційно-правових норм їх функціонування, раціональні знання, обрядово-ритуальну та магічно-культову практику. Традиційне карпатське скотарство наклало глибокий відбиток на всю народну культуру місцевого населення, вплинуло на складання ряду загальнокарпатських рис у господарстві, матеріальній культурі, громадському і сімейному житті, обрядах, віруваннях та фольклорі. Вивчення соціально-економічних та господарсько-культурних аспектів традиційного скотарства не лише засвідчило умови його природно-географічного, соціально-економічного та етно-культурного функціонування, а й розкрило складність і багатофакторність шляхів його складання і розвитку.

Уточнення співвідношень між землеробством і скотарством дало можливість окреслити такі господарсько-географічні пояси Українських Карпат: високогірський, середньогірський та рівнинно-передгірський. У названих поясах відбилась як зональність поверхні і особливості структури земельних угідь, так й історично сформована господарська спеціалізація різних груп населення. Остання історично зв'язана із співвідношенням між землеробством і скотарством в часи їх виникнення, формування і поступу, з рівнем соціально-економічного розвитку і

стабільність кожного конкретного історичного періоду, з стійкістю господарських і культурно-побутових традицій і т.д. Це дає підстави говорити, що скотарство і землеробство другої половини XIX - першої половини XX ст. є результатом прямого продовження явищ середньовічного соціально-економічного середовища кожного з господарсько-географічних поясів. Новації були помітні у великих господарствах, але майже повністю відсутні в дрібноселянських і середняцьких. Тому вся система скотарства продовжувала функціонувати в режимі традицій XVII-XVIII ст. Це сприяло збереженню господарсько-побутових традицій, закріплювало стабільність функціонування соціально-економічного і природного середовищ на традиційній основі.

Розвиток ринкових відносин прискорило формування господарських зон, що складалась за природно-географічними поясами. Такі пояси не співпадали з границями етносів та субетносів, а тому з ними не можна зв'язувати етнічні чи етнографічні господарські традиції. Тому не говоримо про гучульське, бойківське, лемківське чи закарпато-долинянське землеробство і скотарство. Традиційність карпатського скотарства найвиразніше проявлялась у посезонних організаційних формах випасу худоби, у переважанні пастівницьких форм скотарства над стійловим, пануванні традиційної матеріальної культури, звичаїв, обрядів та вірувань. Глибока традиційність проявлялась у звичаях стриження і значування худоби, контрольного доїння і облікування його результатів, вибирання молочних продуктів згідно встановленої черги тощо. Глибока традиційність підготовки літнього випасу знайшла відбиток і в звичаях доїння "на міру", "роваші", "ряді". Така ж глибока традиційність характерна і для організаційних форм випасу худоби, звичаях найму і оплаті праці та розпорядку дня пастухів, виготовлення молочних продуктів тощо.

Матеріальна культура скотарсько-пастівницького господарства також свідчить про давність і стійкість традицій відгінного та вигінного скотарства. Не дивлячись на багатство і різноманітність форм, матеріальна культура виявляє дивовижну єдність конструктивно-архітектурних форм житлових і господарських побудов. Вони не зазнали істотних змін впродовж другого тисячоліття н.е., а тому до нас дійшли майже у первісному вигляді. Більшість житлових полонинських скотарських побудов - це односкілі і двоскілі колиби з відкритим вогнищем, а найдавніші господарські побудови - це непереносні кошариломи і кошари-воринянки, переносні стіночні кошари ("жирдянки", "тинянки", "острожини") та спеціальні кошари для доїння овець ("скіл"). Всі вони були відомі з давніх часів. це підтверджується тим, що сис-

тема кошарування полів з перестановкою кошар відома в Карпатах з дослов'янських часів.

Не менш давній пласт культури традиційного скотарства зберегли народна ветеринарія, чисельні свята, обряди і вірування. Ветеринарія донесла до нас чимало раціональних знань, які часто переплітались з рядом магічних дій та системою народних вірувань і поглядів про будову світу, злі і добрі сили, духи і душі. Всі вони вплітались у систему народного календаря, який є продуктом різних історичних епох. Особливо важливими були обряди, свята та вірування, пов'язані з першим вигоном худоби на випаси, коли в ритуалах і магічних діях захисту худоби широко використовувались часник, яким на дверях хлівів, вимені корів і овець та між рогами воім тваринам робили хрести. У ці дні садибу обкуривали вогнями, що розпалювались від живого чи різдв'яних вогнів. Всі ці обряди, вірування, ритуали та магічні дії зв'язані з днем св.Мрія, якого в народі вважали покровителем худоби, стад і пастухів. Цим він був дуже схожий до давньослов'янського бога Велеса (Волоса), функції якого до нього перейшли з прийняттям християнства. У літніх овцях, обрядах та віруваннях переважали аграрні мотиви, а в осінніх — переважали мотиви поетапного повернення худоби з літніх випасів і закінчення пастівницького сезону. Зимові ж скотарські свята, обряди і ритуали направлені в наступаючий новий господарський рік, вони мали забезпечити здоров'я, плодовитість і молочність худобу в наступаючому році.

Аналіз шляхів складання і функціонування традиційного карпатського скотарства засвідчує, що: неолітичне скотарство характеризувалось майже повсюдним вільним, придомним і приселищним випасом худоби та веденням молочного господарства, складанням окремих рис відгінного полонинського скотарства; в епоху бронзи йшло широке розселення рухливих груп скотарів в гори і цим прискорився процес складання карпатської пастівницької культури у відгінно-полонинських формах; у часи раннього заліза місцеве скотарство оформувалось у систему відгінного полонинського пастівницького господарства з широкою обробкою продуктів тваринництва. Все це дає підстави говорити, що ряд особливостей традиційного карпатського скотарства, в тому числі полонинського, складались з найдавніших часів. Але це не говорить про безперервність розвитку господарських і етнокультурних традицій з найдавніших часів до перших століть н.е. Очевидно в певні історичні періоди розривались зв'язки між поколіннями та їх господарсько-культурними традиціями. У таких випадках відрод-

ження скотарських традицій попередніх часів стимулювалось необхідністю максимального пристосування до місцевих природно-географічних умов.

Господарсько-культурні та етнополітичні процеси перших століть нашої ери зафіксували важливу роль приселянського і відгінного полонинського скотарства в економіці місцевого населення. На їх основі у I-IV ст. йшло складання слов'янських старожитностей відгінно-полонинського скотарства, а в VI-IX ст. сформувались слов'янські традиції вигінного-полонинського скотарства і з кошаруванням ґрунтів і виділення прошарку сільських пастухів. У наступні X-XIII ст. у місцевого русько-українського населення оклались майже всі ті ознаки полонинського скотарства, які зафіксовані в традиційному скотарстві другої половини XIX - першої половини XX ст.

З XIV ст. у високогір'я, середньогір'я і передгір'я Карпат йшла колонізація на засадах волооського права. Формування основних рис русько-українського традиційного скотарства проходило впродовж XIV-XVII ст., що дає підстави говорити про співвідношення між слов'янськими і східнороманськими традиціями скотарства, вимагає уточнення часу появи в Карпатах східнороманських етнічних елементів та місця їх розселення. Уже на початку XIV ст. русько-українські пастухи заселяли середньогір'я і високогір'я, засновували постійні оселі і осідали в гірських долинах, а групи номадів-волохів (романців) продовжували вести рухливе скотарство. Традиції цих рухливих скотарів, носіїв форм балканського номадного і відгінного полонинського вівчарства, в південно-східних районах Закарпаття переплелися з функціонуючими тут давніми доволоськими формами відгінного і приселянського скотарства. Переплетіння місцевих традицій відгінного скотарства з привнесеними традиціями балканського кочового і перехідного вівчарства стало основою карпатського скотарства. Традиції цього скотарства русько-українське населення, спираючись на волоське поселенське право, впродовж XIV-XVI ст. поширило в Галичину, Підкарпаття, Словаччину і Моравію.

Скотарські традиції українців Карпат своїм корінням сягають глибокої давнини, вони розвивались під впливом привнесення господарських інновацій, етнічних та етнокультурних традицій, складних політичних процесів. Найповніше ці чинники проявлялись в карпатському відгінному полонинському вівчарстві, яке склалось на основі переплетіння місцевих слов'янських старожитностей вигінного і відгінного скотарства з привнесеними традиціями балканського відгінного і номадного вівчарства, на стиці господарсько-культурних і ет-

нічних традицій різних епох і етносів. Вони увійшли в народну культуру місцевих етносів, а це дає підстави говорити, що традиційне скотарство, зокрема відгінно-пастівницьке господарство, в часи свого розквіту не лише визначало господарсько-культурну і побутову єдність українців-русинів, а й визначало господарсько-культурну спільність всіх етносів і субетносів історико-етнографічної області Карпат.

Основні положення дисертації викладені в наступних працях:

1. Весняні скотарські свята, обряди та вірування населення Українських Карпат (друга половина XIX - середина 40-х років XX ст.)// Народна творчість та етнографія.-1990.-№ 5.-С.32-39.
2. Вивчення народної культури: сучасний стан і завдання//Матеріали установчої конференції по відродженню на Закарпатті крайового товариства "Просвіта".-Ужгород,1992.-С.51-60.
3. Влияние соотношения между земледелием и скотоводством на формирование отгонного пастушеского хозяйства Украинских Карпат//Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н.э.-первой половине I тыс. н.э. на юго-западе УССР и сопредельных регионах (Тезисы докладов II-ой сессии Всесоюзной школы-семинара). 10-13 ноября 1988 года.-Львов, 1988.-С.49-51.
4. Господарство і матеріальна культура населення гірських районів Закарпаття//Дослідження стародавньої історії Закарпаття.-Ужгород,1972.-С.148-164.
5. Тромадський побут//В кн.: Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження.-К.,1987.-С.224-230 (у співавторстві з Гошком М.Г.).
6. Давній одяг карпатських пастухів//Народний календар на 1991 рік.-Братіслава-Пряшів-Ужгород, 1990.-С.159-160.
7. Закарпатський музей народної архітектури та побуту.-Ужгород, 1971.-52 с.
8. Закарпатський музей народної архітектури і быта.-Ужгород, 1981.-64 с. (у співавторстві з П.М.Федаком та М.А.Мазюком).
9. Залишки великої сім'ї на Закарпатті//Народна творчість та етнографія.-1967.-№ 2.-С.67-68.
10. Значення слова "волох" в трактаті Т.Легоцького//Тези наукової практичної народознавчої конференції, присвяченій 160-річчю від дня народження Тиводара Легоцького. 26-27 жовтня 1990 р.-Мукачево,1990.-С.66-67.
11. Изучение пастушеского хозяйства населения Карпат этнографами ЧССР//Узловые вопросы советского славяноведения (Тезисы докладов

- и сообщений IX всесоюзной научной конференции историков-славистов). - Ужгород, 1982. - С. 263-265.
12. Историчні та господарсько-культурні передумови формування традиційного скотарства в Українських Карпатах з найдавніших часів до початків їх колонізації на "волоському праві" // *Carpaticea-carpatika*. Актуальні проблеми історії і культури Закарпаття. - Ужгород, 1992. - Вип. I. - С. 47-74.
  13. Марен, марен, сидій як полонина... // Народний календар на 1991 р. - Братіслава-Пряшів-Ужгород, 1990. - С. 115-116.
  14. Народа радянських карпатологів // Народна творчість та етнографія. - 1971. - № 3. - С. 109-110.
  15. Народні традиції в полонинском пастушестве украинцев Раховщины // *Карпатский сборник*. - М., 1972. - С. 20-27.
  16. Довації і традиції у відзначенні свята нового року на Закарпатті // Тези доповідей науково-практичної конференції "Роль пам'яток етнографії та фольклору в комуністичному вихованні трудящих", присвяченої XXII з'їзду КПРС. - Ужгород, 1985. - С. 22-25.
  17. Обов'язки та оплата пастухів Українських Карпат (кінець XIX - середина 40-х років XX ст.) // Народна творчість та етнографія. - 1988. - № 3. - С. 23-29.
  18. Один цікавий народний звичай // Народна творчість та етнографія. - 1964. - № 3. - С. 110.
  19. Основні етапи етногенезу українців Карпат: питання теорії, етносоціальної та етнокультурної історії // Українські Карпати. Матеріали міжнародної наукової конференції "Українські Карпати: етнос, історія, культура". - Ужгород, 1993. - С. 471-482.
  20. Основні породи худоби в традиційному скотарстві Українських Карпат (2-а половина XIX - середина 40-х років XX ст.) // *Studia Carpatica* - Карпатознавчі студії. - Ужгород, 1992. - Вип. 2. - С. 194-203.
  21. Особливості пастівництва у населення західних районів Закарпаття у XVII - першій половині XX ст. // Культура та побут населення Українських Карпат (Матеріали республіканської конференції. Тези доповідей та повідомлень). - Ужгород, 1972. - С. 14-15.
  22. О соотношении славянских и восточнороманских традиций в пастушеском скотоводстве Украинских Карпат XIV-XVII веков // Всесоюзная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1982-1983 годов. - Черновцы, 1984. - Ч. I. - С. 64-67.
  23. Про актуальність створення музею полонинського скотарства Українських Карпат // Тези доповідей науково-практичної конференції з питань охорони та використання пам'яток народного мистецтва. -

Хуст, 1988.- С.74-76.

24. Проблеми етнографії Закарпаття в працях радянських дослідників // Закарпаття: минуле і сучасне.- Ужгород, 1966.- С.210-217.
25. Етнографічна карта //Закарпатська область. Атлас. - М.,1991.- С.25 (у співавторстві з Рувенчаком І.І.).
26. Скотарські обряди та вірування в літніх календарних святах населення Українських Карпат другої половини ХІХ - середини 40-х років ХХ ст. //Тези доповідей І-ї народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 200 річчю від дня народження Михайла Лучкая 17-18 листопада 1989 року. - Ужгород, 1989.- С.101-103..
27. Тваринництво // В кн.: Гуцульщина, Історико-етнографічне дослідження.- К., 1987. - С.97-108 (у співавторстві з Мандибуrom М.Д.).
28. Традиційна народна ветеринарія Українських Карпат другої половини ХІХ - середини 40-х років ХХ ст. //Тези ш народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Олександра Маркуша 25-26 жовтня 1991 р.- Хуст, 1991.- С.63-66.
29. Традиційне "петрикування" в Українських Карпатах (кінець ХІХ-перша половина ХХ ст.) //Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 року).- Ужгород, 1992.- С.311-313.
30. Традиційні форми випасу худоби в Українських Карпатах другої половини ХІХ - середини 40-х рр. ХХ ст. //Народна творчість та етнографія.- 1966.- # 6. - С.26-32.
31. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ - першої половини ХХ ст. (Передумови функціонування та організаційні форми побутування).- Ужгород, 1994.- 267 с. Рукопис депоновано в ІНТБ України 1994, # _____
32. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ - першої половини ХХ ст. Історико-етнографічне дослідження. Ужгород: Карпати, 1994.- 32 др. арк. (здано до друку).
33. Hegylakó jánászok "elo" tüz (Добування пастушого "живого" вогню) Kalendarium.- Uzshorod, 1987.- с.107
34. Rovásos számjegyek (Рахувальні роваші)// Kalendarium.- Uzshorod, 1982.- с.97.

Шивагазі.

АВ 29.533

Підписано до друку 21.02.94. Формат 60 x 84/16
Печ. листи 3,75. Зам. 453. Тираж 100.
ВВК "Патент", м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101